॥ श्रौतपाठः ॥

ŚRAUTAPĀṬHA

A VEDIC READER

IN
TWO PARTS

PART I—TEXTS
PART II—COMMENTARIES

Fasciculus 2

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA
1940

मीळ्हुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥३॥

मीळ्हुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता ।

मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः ।

दुध्रः । गौःऽइव । भीमऽयुः ॥३॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं१ पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥४॥

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा ।

वृथा । गावः । न । दुःऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥४॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतममपूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥५॥

उत । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् ।

स्तोमैः । सम्ऽउक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुऽतमम् । अपूर्व्यम् ।

गवाम् । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥५॥

युङ्ग्ध्वं ह्यरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥६॥

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे ।

युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे ।

वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥६॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिरिह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत्प्र तं रथेषु चोदत ॥७॥

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः ।

इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । करत् ।

प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥७॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥८॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् ।

श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुऽरणानि । बिभ्रती ।

सचा । मरुत्ऽसु । रोदसी ॥८॥

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळ्हुषी ॥९॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेऽशुभम् ।

त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते ।

सचा । मरुत्ऽसु । मीळ्हुषी ॥९॥

॥ २८ ॥

५·८०

१—६ सत्यश्रवा आत्रेयः । उषाः । त्रिष्टुप् ।

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम् ।

देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥१॥

द्युतत्ऽयामानम् । बृहतीम् । ऋतेन ।

ऋतऽवरीम् । अरुणऽप्सुम् । विऽभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरन्ते ॥१॥

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥२॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती ।

सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा ।

उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नाम् ॥२॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥३॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना ।

अस्रेधन्ती । रयिम् । अप्रऽआयु । चक्रे ।

पथः । रदन्ती । सुविताय । देवी ।

पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥३॥

एषा व्येनी भवति द्विबर्हा आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥४॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हाः ।

आविःऽकृण्वाना । तन्वम् । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु ।

प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥४॥

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥५॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना ।

ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृशये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि ।

उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥५॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥६॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् ।

योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि ।

पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वऽथा । अकरित्यकः ॥६॥

॥ २९ ॥

६·५६

१—६ भरद्वाजो बार्हस्पत्यः । पूषा । १—५ गायत्री, ६ अनुष्टुप् ।

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् ।

न तेन देव आदिशे ॥१॥

यः । एनम् । आऽदिदेशति । करम्भऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥१॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा ।

इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥२॥

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्ऽपतिः । युजा ।

इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्नते ॥२॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् ।

न्यैरयद्रथीतमः ॥३॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् ॥

नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥३॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः ।

तत्सु नो मन्म साधय ॥४॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥४॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम् ।

आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥५॥

इमम् । च । नः । गोऽएषणम् । सातये । सीसधः । गणम् ।

आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥५॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावसुम् ।

अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥६॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे ।

आरेऽअघाम् । उपऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वऽतातये ।

श्वः । च । सर्वऽतातये ॥६॥

॥ ३० ॥

६·६१

१—१४ भरद्वाजो बार्हस्पत्यः । सरस्वती ।

१—३, १३ जगती ; ४—१२ गायत्री ; १४ त्रिष्टुप् ।

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्र्यश्वाय दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥१॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् ।

दिवःऽदासम् । वध्रिऽअश्वाय । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आऽचखाद । अवसम् । पणिम् ।

ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥१॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥२॥

इयम् । शुष्मेभिः । बिसखाःऽइव । अरुजत् ।

सानु । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऊर्मिऽभिः ।

पारावतऽघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ।

सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥२॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥३॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय ।

प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः ।

विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धीनामवित्र्यवतु ॥४॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती ।

धीनाम । अवित्री । अवतु ॥४॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते ।

इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥५॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

इन्द्रम् । न । वृत्रऽतूर्ये ॥५॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि ।

रदा पूषेव नः सनिम् ॥६॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि ।

रद । पूषाऽइव । नः । सनिम् ॥६॥

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः ।

वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥७॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यऽवर्तनिः ।

वृत्रऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिम् ॥७॥

यस्या अनन्तो अह्रुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः ।

अमश्चरति रोरुवत् ॥८॥

यस्याः । अनन्तः । अह्रुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः ।

अमः । चरति । रोरुवत् ॥८॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसॄरन्या ऋतावरी ।

अतन्नहेव सूर्यः ॥९॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसॄः । अन्याः । ऋतऽवरी ।

अतन् । अहाऽइव । सूर्यः ॥९॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥१०॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्वसा । सुऽजुष्टा ।

सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥१०॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् ।

सरस्वती निदस्पातु ॥११॥

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् ।

सरस्वती । निदः । पातु ॥११॥

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती ।

वाजेवाजे हव्या भूत् ॥१२॥

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती ।

वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥१२॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥१३॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते ।

द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपःऽतमा ।

रथःऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता ।

उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥१३॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पयसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥१४॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः ।

मा । अप । स्फरीः । पयसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेश्या । च ।

मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥१४॥

॥ ३१ ॥

६·६४

१—६ भरद्वाजो बार्हस्पत्यः । उषाः । त्रिष्टुप् ।

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥१॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः ।

अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि ।

अभूत । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥१॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥२॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि ।

उत् । ते । शोचिः । भानवः । द्याम् । अपप्तन् ।

आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना ।

उषः । देवि । रोचमाना । महःऽभिः ॥२॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥३॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः ।

गावः । सुऽभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।

अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् ।

बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥३॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन्नृष्वे रयिं दिवो दुहितरिषयध्यै ॥४॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु ।

अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वऽभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे ।

रयिम् । दिवः । दुहितः । इषयध्यै ॥४॥

सा वह योक्षभिरवातोपो वरं वहसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥५॥

सा । आ । वह । या । उक्षऽभिः । अवाता ।

उपः । वरम् । वहसि । जोषम् । अनु ।

त्वम् । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी ।

पूर्वऽहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥५॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥६॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् ।

नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् ।

उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥६॥

॥ ३२ ॥

७.५०

१—४ वसिष्ठो मैत्रावरुणिः । १ मित्रावरुणौ, २ अग्निः, ३ विश्वेदेवाः, ४ नद्यः । १—३ जगती, ४ अतिजगती, शक्वरी वा ।

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥१॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् ।

कुलाययत् । विऽश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।

अजकाऽवम् । दुःऽदृशीकम् । तिरः । दधे ।

मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥१॥

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥२॥

यत् । वि्ऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् ।

अष्ठीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।

अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः ।

मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥२॥

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥३॥

यत् । शल्मलौ । भवति । यत् । नदीषु ।

यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु ।

मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥३॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥४॥

याः । प्रऽवतः । निऽवतः । उत्ऽवतः ।

उद्न्ऽवतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । पिन्वमानाः ।

शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥४॥

॥ ३३ ॥

७.८९

१—५ वसिष्ठो मैत्रावरुणिः । वरुणः । १—४ गायत्री ; ५ जगती ।

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥१॥

मो इति । सु । वरुण । मृत्ऽमयम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥१॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥२॥

यत् । एमि । प्रस्फुरन्ऽइव । दृतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥२॥

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमाशुचे ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥३॥

क्रत्वः । समह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम । शुचे ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥३॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् ।

मृळा सुक्षत्र मृळय ॥४॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् ।

मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥४॥

यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥५॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने ।

अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचित्ती । यत् । तव । धर्म । युयोपिम ।

मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रिरिषः ॥५॥

॥ ३४ ॥

८.५०

१—२० भर्गः प्रागाथः । अग्निः । प्रगाथः (विषमा बृहती समा सतोबृहती) ।

अग्न आ याह्यग्निभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिरासदे ॥१॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽभिः ।

होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रऽयता । हविष्मती ।

यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥१॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः स्रुचश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥२॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः ।

स्रुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतऽकेशम् । ईमहे ।

अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥२॥

अग्ने कविर्वेधा असि होता पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यो विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ॥३॥

अग्ने । कविः । वेधाः । असि ।

होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥३॥

अद्रोघमा वहोशतो यविष्ठ्य देवाँ अजस्र वीतये ।

अभि प्रयांसि सुधिता वसो गहि मन्दस्व धीतिभिर्हितः ॥४॥

अद्रोघम् । आ । वह । उशतः । यविष्ठ्य ।

देवान् । अजस्र । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुऽधिता । आ । वसो इति । गहि ।

मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ॥४॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्ऋतस्कविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥५॥

त्वम् । इत् । सऽप्रथाः । असि ।

अग्ने । त्रातः । ऋतः । कविः ।

त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान । दीदिऽवः ।

आ । विवासन्ति । वेधसः ॥५॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महाँ असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सूरयः शत्रूषाहः स्वग्नयः ॥६॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः ।

रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः ।

शत्रुऽसाहः । सुऽअग्नयः ॥६॥

यथा चिद् वृद्धमतसमग्ने सञ्जूर्वसि क्षमि ।

एवादह मित्रमहो यो अस्मध्रुग्दुर्मन्मा कश्च वेनति ॥७॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् ।

अग्ने । सम्ऽजूर्वसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मऽध्रुक् ।

दुःऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥७॥

मा नो मर्ताय रिपवे रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अस्रेधद्भिस्तरणिभिर्यविष्ठ्य शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥८॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवे । रक्षस्विने ।

मा । अघऽशंसाय । रीरधः ।

अस्रेधत्ऽभिः । तरणिऽभिः । यविष्ठ्य ।

शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥८॥

पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया ।

पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥९॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया ।

पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीःऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते ।

पाहि । चतसृऽभिः । वसो इति ॥९॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय आपिं नक्षामहे वृधे ॥१०॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्णः ।

प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवऽतातये ।

आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥१०॥

आ नो अग्ने वयोवृधं रयिं पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयशस्तरम् ॥११॥

आ । नः । अग्ने । वयःऽवृधम् ।

रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् ।

सुऽनीती । स्वयशःऽतरम् ॥११॥

येन वंसाम पृतनासु शर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥१२॥

येन । वंसाम । पृतनासु । शर्धतः ।

तरन्तः । अर्यः । आऽदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीऽवसो ।

जिन्व । धियः । वसुऽविदः ॥१२॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दविध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः ॥१३॥

शिशानः । वृषभः । यथा ।

अग्निः । शृङ्गे इति । दविध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिऽधृषे ।

सुऽजम्भः । सहसः । यहुः ॥१३॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्या पुरु ॥१४॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिऽधृषे ।

जम्भासः । यत् । विऽतिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति सुऽहुतम् । हविः । कृधि ।

वंस्व । नः । वार्या । पुरु ॥१४॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मर्तास इन्धते ।

अतन्द्रो हव्या वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि ॥१५॥

शेषे । वनेषु । मात्रोः ।

सम् । त्वा । मर्तासः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हव्या । वहसि । हविःऽकृतः ।

आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥१५॥

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमह्रयम् ।

भिनत्स्यद्रिं तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनाँ अति ॥१६॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईळते । त्वा ।

अग्ने । सुऽत्यजम् । अह्रयम् ।

भिनत्सि । अद्रिम् । तपसा । वि । शोचिषा ।

प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥१६॥

अग्निमग्निं वो अध्रिगुं हुवेम वृक्तबर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्वा होतारं चर्षणीनाम् ॥१७॥

अग्निम्ऽअग्निम् । वः । अध्रिऽगुम् ।

हुवेम । वृक्तऽबर्हिषः ।

अग्निम् । हितऽप्रयसः । शश्वतीषु । आ ।

होतारम् । चर्षणीनाम् ॥१७॥

केतेन शर्मन्त्सचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्यया नः पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥१८॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुऽसामनि ।

अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्यया । नः । पुरुऽरूपम् । आ । भर ।

वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥१८॥

अग्ने जरितर्विश्पतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अप्रोषिवान्गृहपतिर्महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥१९॥

अग्ने । जरितः । विश्पतिः ।

तेपानः । देव । रक्षसः ।

अप्रोषिऽवान् । गृहऽपतिः । महान् । असि ।

दिवः । पायुः । दुरोणऽयुः ॥१९॥

मा नो रक्ष आ वेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातुमावताम् ।

परोगव्यूत्यनिरामप क्षुधमग्ने सेध रक्षस्विनः ॥२०॥

मा । नः । रक्षः । आ । वेशीत् । आघृणिवसो इत्याघृणिऽवसो ।

मा । यातुः । यातुऽमावताम् ।

परःऽगव्यूति । अनिराम् । अप । क्षुधम् ।

अग्ने । सेध । रक्षस्विनः ॥२१॥

॥ ३५ ॥

८·९१

१—७ अपाला आत्रेयी । इन्द्रः । १—२ पङ्क्तिः । ३—७ अनुष्टुप् ।

कन्या ३ वारवायती सोममपि स्रुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥१॥

कन्या । वाः । अवऽयती ।

सोमम् । अपि । स्रुता । अविदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् ।

इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥१॥

असौ य एषि वीरको गृहंगृहं विचाकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥२॥

असौ । यः । एषि । वीरकः ।

गृहम्ऽगृहम् । विऽचाकशत् ।

इदम् । जम्भऽसुतम् । पिब ।

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् ॥२॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥३॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः ।

अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।

शनैःऽइव । शनकैःऽइव ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥३॥

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण सङ्गमामहै ॥४॥

कुवित् । शकत् । कुवित् । करत् ।

कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिऽद्विषः । यतीः ।

इन्द्रेण । सम्ऽगमामहै ॥४॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्ततस्योर्वरामादिदं म उपोदरे ॥५॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा ।

तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । ततस्य । उर्वराम् । आत् ।

इदम् । मे । उप । उदरे ॥५॥

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं१ मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥६॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा ।

आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः ।

सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥६॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।

अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्व्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥७॥

खे । रथस्य । खे । अनसः ।

खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पूत्वी ।

अकृणोः । सूर्यऽत्वचम् ॥७॥

॥ ३६ ॥

१०·७५

१—६ सिन्धुक्षित्प्रैयमेधः । नद्यः । जगती ।

प्र सु व आपो महिमानमुत्तमं कारुर्वोचाति सदने विवस्वतः ।
प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरीणामति सिन्धुरोजसा ॥१॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्ऽतमम् ।
कारुः । वोचाति । सदने । विवस्वतः ।
प्र । सप्तऽसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः ।
प्र । सृत्वरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥१॥

प्र तेऽरदद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वम् ।
भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥२॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः ।
सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वम् ।
भूम्याः । अधि । प्रऽवता । यासि । सानुना ।
यद् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥२॥

दिवि स्वनो यतते भूम्योपर्यनन्तं शुष्ममुदियर्ति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोरुवत् ॥३॥

दिवि । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि ।

अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयर्ति । भानुना ।

अभ्रात्ऽइव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः ।

सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥३॥

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।

राजेव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि ॥४॥

अभि । त्वा । सिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरः ।

वाश्राः । अर्षन्ति । पयसाऽइव । धेनवः ।

राजाऽइव । युध्वा । नयसि । त्वम् । इत् । सिचौ ।

यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रऽवताम् । इनक्षसि ॥४॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।

असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥५॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति ।

शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत । परुष्णि । आ ।

असिक्न्या । मरुत्ऽवृधे । वितस्तया ।

आर्जीकीये । शृणुहि । आ । सुऽसोमया ॥५॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे ॥६॥

तृष्टऽअमया । प्रथमम् । यातवे । सऽजूः ।

सुऽसर्त्वा । रसया । श्वेत्या । त्या ।

त्वम् । सिन्धो इति । कुभया । गोऽमतीम् । क्रुमुम् ।

मेहत्न्वा । सऽरथम् । याभिः । ईयसे ॥६॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि ज्रयांसि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥७॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महिऽत्वा ।

परि । ज्रयांसि । भरते । रजांसि ।

अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपःऽतमा ।

अश्वा । न । चित्रा । वपुषीऽइव । दर्शता ॥७॥

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।

ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगामधुवृधम् ॥८॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः ।

हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती ।

ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती ।

उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥८॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ ।

महान्ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः ॥९॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् ।

तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ ।

महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते ।

अदब्धस्य । स्वऽयशसः । विऽरप्शिनः ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०·९५

१—१८। १,३,६, ८-१०,१२,१४,१७ पुरूरवा ऐल ऋषिः। उर्वशी देवता।
२,४,५,७,११,१३,१५-१६,१८ उर्वशी ऋषिका। पुरूरवा देवता। त्रिष्टुप्।

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।

न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन् ॥१॥

हये। जाये। मनसा। तिष्ठ। घोरे।

वचांसि। मिश्रा। कृणवावहै। नु।

न। नौ। मन्त्राः। अनुदितासः। एते।

मयः। करन्। परऽतरे। चन। अहन् ॥१॥

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव।

पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वातइवाहमस्मि ॥२॥

किम्। एता। वाचा। कृणव। तव। अहम्।

प्र। अक्रमिषम्। उषसाम्। अग्रियाऽइव।

पुरूरवः। पुनः। अस्तम्। परा। इहि।

दुःऽआपना। वातःऽइव। अहम्। अस्मि ॥२॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।
अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः ॥३॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना ।
गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।
अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न ।
उरा । न । मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥३॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्ट्यन्तिगृहात् ।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन्दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ॥४॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः ।
उषः । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।
अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् ।
दिवा । नक्तम् । श्नथिता । वैतसेन ॥४॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्व १स्तदासीः ॥५॥

त्रिः । स्म । मा । अह्नः । श्नथयः । वैतसेन ।

उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरूरवः । अनु । ते । केतम् । आयम् ।

राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥५॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः ।

ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त ॥६॥

या । सुऽजूर्णिः । श्रेणिः । सुम्नेऽआपिः ।

ह्रदेऽचक्षुः । न । ग्रन्थिनी । चरण्युः ।

ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । सस्रुः ।

श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥६॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य१ः स्वगूर्ताः ।

महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥७॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्नाः ।

उत । ईम् । अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः ।

महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय ।

अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥७॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः ॥८॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् ।

अमानुषीषु । मानुषः । निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः ।

ताः । अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥८॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक् सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥९॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निऽस्पृक् ।

सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभिः । न । पृङ्क्ते ।

ताः । आतयः । न । तन्वः । शुम्भत । स्वाः ।

अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥९॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥१०॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् ।
भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।
जनिष्टो इति । अपः । नर्यः । सुऽजातः ।
प्र । उर्वशी । तिरत । दीर्घम् । आयुः ॥१०॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः ।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥११॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि ।
दधाथ । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः ।
अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् ।
न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥११॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन् ।
को दम्पती समनसा वियूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत् ॥१२॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् ।

चक्रन् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् ।

कः । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । वि । युयोत् ।

अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥१२॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्ये शिवायै ।

प्रतत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥१३॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् ।

न । क्रन्दत् । आऽध्ये । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति ।

परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥१३॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ ।

अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥१४॥

सुऽदेवः । अद्य । प्रऽपतेत् । अनावृत् ।

पराऽवतम् । परमाम् । गन्तवै । ऊं इति ।

अध । शयीत । निःऽऋतेः । उपऽस्थे ।

अध । एनम् । वृकाः । रभसासः । अद्युः ॥१४॥

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥१५॥

पुरूरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः ।

मा । त्वा । वृकासः । अशिवासः । ऊं इति । क्षन् ।

न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । सन्ति ।

सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥१५॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।

घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥१६॥

यत् । विऽरूपा । अचरम् । मर्त्येषु ।

अवसम् । रात्रीः । शरदः । चतस्रः ।

घृतस्य । स्तोकम् । सकृत् । अह्नः । आश्नाम् ।

तात् । एव । इदम् । ततृपाणा । चरामि ॥१६॥

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।

उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥१७॥

अन्तरिक्षऽप्राम् । रजसः । विऽमानीम् ।

उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः ।

उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य । तिष्ठात् ।

नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥१७॥

इति त्वा देवाः इम आहुरैळ यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः ।

प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे ॥१८॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐळ ।

यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युऽबन्धुः ।

प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति ।

स्वःऽगे । ऊं इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥१८॥

॥ ३८ ॥

१०·१२८

१—८ । कुशिकः सौभरः, रात्रिर्वा भारद्वाजी । रात्रिः । गायत्री ।

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्य १ क्षभिः ।

विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥१॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽभिः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥१॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्यु १ द्वतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥२॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्याः । निऽवतः । देवी । उत्ऽवतः ।

ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥२॥

निरु स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥३॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उषसम् । देवी । आऽयती ।

अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥३॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नविक्ष्महि ।

वृक्षे न वसतिं वयः ॥४॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविक्ष्महि ।

वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥४॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः ।

नि श्येनासश्चिदर्थिनः ॥५॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पत्ऽवन्तः । नि । पक्षिणः ।

नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥५॥

यावया वृक्यं१ वृकं यवय स्तेनमूर्म्ये ।

अथा नः सुतरा भव ॥६॥

यवय । वृक्यम् । वृकम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्म्ये ।

अथ । नः । सुऽतरा । भव ॥६॥

उप मा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उप ऋणेव यातय ॥७॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित ।

उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥७॥

उप ते गाइवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः ।

रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥८॥

उप । ते । गाःऽइव । आ । अकरम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः ।

रात्रि । स्तोमम् । न जिग्युषे ॥८॥

॥ २९ ॥

१०·१२९

१—७। प्रजापतिः परमेष्ठी । भाववृत्तम् । त्रिष्टुप् ।

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥१॥

न । असत् । आसीत् । नोइति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम । परः । यत् ।

किम् । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् ।

अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥१॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥२॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि ।

न । राज्याः । अह्नः । आसीत् । प्रऽकेतः ।

आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् । एकम् ।

तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥२॥

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे ऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम् ॥३॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळ्हम् । अग्रे ।

अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आः । इदम् ।

तुच्छ्येन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।

तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥३॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुमसति निरविन्दन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥४॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि ।

मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।

सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् ।

हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥४॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।

रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥५॥

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् ।

अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् ।

रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् ।

स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥५॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥६॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् ।

कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ।

अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन ।

अथ । कः । वेद । यतः । आऽबभूव ॥६॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥७॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽबभूव ।

यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् ।

सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥७॥

॥ ४० ॥

१०·१४५

१-६ इन्द्राणी । सपत्नीनाशनम्, (उपनिषद्) । १-५ अनुष्टुप्, ६ पङ्क्तिः ।

इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ॥१॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् ।

वीरुधम् । बलवत्ऽतमाम् ।

यया । स॒ऽपत्नी॑म् । बाध॑ते ।

यया॑ । स॒म्ऽवि॒न्दते॑ । पति॑म् ॥१॥

उ॒त्ता॑नप॒र्णे सु॒भ॑गे दे॒वजू॑ते॒ सह॑स्वति ।

स॒पत्नीं॑ मे॒ परा॑ धम॒ पतिं॑ मे॒ केव॑लं कुरु ॥२॥

उ॒त्ता॑नऽपर्णे । सु॒ऽभ॑गे ।

दे॒व॑ऽजूते । सह॑स्वति ।

स॒ऽपत्नी॑म् । मे॒ । परा॑ । ध॒म॒ ।

पति॑म् । मे॒ । केव॑लम् । कु॒रु॒ ॥२॥

उत्त॑रा॒हमु॑त्तर॒ उत्त॒रेदुत्त॑राभ्यः ।

अथा॑ स॒पत्नी॒ या ममाध॑रा॒ साध॑राभ्यः ॥३॥

उत्ऽत॑रा । अ॒हम् । उ॒त्ऽत॒रे॒ ।

उत्ऽत॑रा । इत् । उत्ऽत॑राभ्यः ।

अथ॑ । स॒ऽपत्नी॑ । या । मम॑ ।

अध॑रा । सा । अध॑राभ्यः ॥३॥

नह्यस्या नाम गृभ्णामि नो अस्मिन्रमते जने ।
परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि ॥४॥

नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि ।
नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।
पराम् । एव । पराऽवतम् ।
सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥४॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥५॥

अहम् । अस्मि । सहमाना ।
अथ । त्वम् । असि । ससहिः ।
उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी ।
सऽपत्नीम् । मे । सहावहै ॥५॥

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥६॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् ।

अभि । त्वा । अधाम् । सहीयसा ।

माम् । अनु । प्र । ते । मनः ।

वत्सम् । गौःऽइव । धावतु । पथा । वाःऽइव । धावतु ॥६॥

॥ ४१ ॥

१०·१४६

१—६ देवमुनिरैरम्मदः । अरण्यानी । अनुष्टुप् ।

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दतीँ३ ॥१॥

अरण्यानि । अरण्यानि ।

असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि ।

न । त्वा । भीःऽइव । विन्दतिँ३ ॥१॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः ।

आघाटिभिरिव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥२॥

वृष॒ऽर॒वाय॑ । वद॑ते ।

यत् । उ॒प॒ऽअव॑ति । चि॒च्चि॒कः ।

आ॒घा॒टिभिः॑ऽइव । धा॒वय॑न् ।

अ॒र॒ण्या॒निः । म॒ही॒य॒ते ॥३॥

उ॒त गाव॑इवादन्त्यु॒त वेश्मे॑व दृश्यते ।

उ॒तो अ॑र॒ण्या॒निः सा॒यं श॑क॒टीरि॑व सर्जति ॥४॥

उ॒त । गावः॑ऽइव । अ॒द॒न्ति॒ ।

उ॒त । वेश्म॑ऽइव । दृ॒श्य॒ते॒ ।

उ॒तो इति॑ । अ॒र॒ण्या॒निः । सा॒यम् ।

श॒क॒टीः॑ऽइव । स॒र्ज॒ति॒ । ४॥

न वा अ॑र॒ण्यानि॑र्हन्त्य॒न्यश्चे॑न्ना॒भिग॑च्छति ।

स्वा॒दोः फल॑स्य ज॒ग्ध्वाय॑ य॒थाका॒मं नि प॑द्यते ॥५॥

न । वै । अ॒र॒ण्या॒निः । ह॒न्ति॒ ।

अ॒न्यः । चेत् । न । अ॒भि॒ऽगच्छ॑ति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय ।

यथाऽकामम् । नि । पद्यते ॥५॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकृषीवलाम् ।

प्राहं मृगाणां मातरमरण्यानिमशंसिषम् ॥६॥

आञ्जनऽगन्धिम् । सुरभिम् ।

बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलाम् ।

प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् ।

अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥६॥

॥ ४२ ॥

१०·१५१

१-५ श्रद्धा कामायनी । श्रद्धा । अनुष्टुप् ।

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥१॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते ।

श्रद्धया । हूयते । हविः ।

श्रद्धाम् । भग॑स्य । मू॒र्द्धनि॑ ।

वच॑सा । आ । वे॒द॒या॒म॒सि॒ ॥१॥

प्रि॒यं श्र॑द्धे॒ दद॑तः प्रि॒यं श्र॑द्धे॒ दिदा॑सतः ।

प्रि॒यं भो॒जे॒षु॒ यज्व॒स्विदं॑ म उदि॒तं॑ कृधि ॥२॥

प्रि॒यम् । श्र॒द्धे॒ । दद॑तः ।

प्रि॒यम् । श्र॒द्धे॒ । दिदा॑सतः ।

प्रि॒यम् । भो॒जे॑षु । यज्व॑ऽसु ।

इ॒दम् । मे॒ । उ॒दि॒तम् । कृ॒धि॒ ॥२॥

यथा॑ दे॒वा असु॑रेषु श्र॒द्धामु॒ग्रेषु॑ च॒क्रिरे ।

ए॒वं भो॒जे॒षु॒ यज्व॑स्व॒स्माक॑मुदि॒तं॑ कृधि ॥३॥

यथा॑ । दे॒वाः । असु॑रेषु ।

श्र॒द्धाम् । उ॒ग्रेषु॑ । च॒क्रि॒रे ।

ए॒वम् । भो॒जे॑षु । यज्व॑ऽसु ।

अ॒स्माक॑म् । उ॒दि॒तम् । कृ॒धि॒ ॥३॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते ।
श्रद्धां हृदय्य १ याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥४॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः ।
वायुऽगोपाः । उप । आसते ।
श्रद्धाम् । हृदय्यया । आऽकूत्या ।
श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥४॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यन्दिनं परि ।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥५॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे ।
श्रद्धाम् । मध्यन्दिनम् । परि ।
श्रद्धाम् । सूर्यस्य । निऽम्रुचि ।
श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥५॥

॥ ४३ ॥

१०·१७०

१—४ विभ्राट् सौर्यः । सूर्यः । १-३ जगती, ४ आस्तारपङ्क्तिः ।

विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहुतम् ।
वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥१॥

विऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु ।
आयुः । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविहुतम् ।
वातऽजूतः । यः । अभिऽरक्षति । त्मना ।
प्रऽजाः । पुपोष । पुरुऽधा । वि । राजति ॥१॥

विभ्राड् बृहत्सुभृतं वाजसातमं धर्मन्दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् ।
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥२॥

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृतम् । वाजऽसातमम् ।
धर्मन् । दिवः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् ।
ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥२॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत् ।
विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥३॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्ऽतमम् ।
विश्वऽजित् । धनऽजित् । उच्यते । बृहत् ।
विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः । दृशे ।
उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥३॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः ।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥४॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः ।
अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता ।
विश्वऽकर्मणा । विश्वदेव्यऽवता ॥४॥

॥ ४४ ॥

१०.१९१

१—४ संवनन आङ्गिरसः । १ अग्निः, २—४ संज्ञानम् । १, २, ४ अनुष्टुप्, ३ त्रिष्टुप् ।

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ ।

इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥१॥

सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् ।

अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इळः । पदे । सम् । इध्यसे ।

सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥१॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥२॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् ।

सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।

देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे ।

सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥२॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥३॥

समानः । मन्त्रः । सम्ऽइतिः । समानी ।

समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एषाम् ।

समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः ।

समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥३॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥४॥

समानी । वः । आऽकूतिः ।

समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः ।

यथा । वः । सुऽसह । असति ॥४॥

---

२ । वाजसनेयिसंहिता

॥ १ ॥

३.६.८

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥६॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥७॥

त्रिꣳशद्धाम वि राजति वाक् पतङ्गाय धीयते ।

प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥८॥

॥ २ ॥

५.२३

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीमिदमहं तं वलगमुत्किरामि

यं मे निष्ट्यो यममात्यो नि चखानेदमहं तं वलगमुत्किरामि

यं मे समानो यमसमानो निचखानेदमहं तं वलगमुत्किरामि

यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेदमहं तं वलगमुत्किरामि

यं मे सजातो यमसजातो निचखानोत्कृत्यां किरामि ॥२३॥

॥ ३ ॥

१०.४

सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तापः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥४॥

॥ ४ ॥

१०.२४

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२४॥

॥ ५ ॥

११·६१

अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्खनत्ववट
देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वद्दधतूखे धिषणा-
स्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरूत्रीष्ट्वा
देवी विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे ग्नास्त्वा देवी-
र्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवी-
र्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे ॥६१॥

॥ ६ ॥

१६·१-१६

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः ।
बाहुभ्यामुत ते नमः ॥१॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी ।
तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि ॥२॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥३॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत् ॥४॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।

अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परा सुव ॥५॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः ।

ये चैनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषाꣳ हेड ईमहे ॥६॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।

उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मृडयाति नः ॥७॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।

अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥८॥

प्र मुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥९॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ २॥ उत ।

अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥१०॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः ।

तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज ॥११॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्नि धेहि तम् ॥१२॥

अवतत्य धनुष्ट्वँ सहस्राक्ष शतेषुधे ।

निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥१३॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे ।

उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥१४॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥१५॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥१६॥

॥ ७ ॥

१७·८०-८६

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च ।

शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यँहाः ॥८०॥

ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रतिसदृङ् ।

मितश्च संमितश्च सभराः ॥८१॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च ।

धर्ता च विधर्ता च विधारयः ॥८२॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च दूरेअमित्रश्च गणः ॥८३॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षासः प्रतिसदृक्षास एतन ।

मितासश्च सम्मितासो नो अद्य सभरसो मरुतो यज्ञे अस्मिन् ॥८४॥

स्वतवाꣳश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च ।

क्रीडी च शाकी चोज्जेषी ॥८५॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ।

सासह्वाꣳश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥८६॥

॥ ८ ॥

१९.१३-१९

दीक्षायै रूपꣳ शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि ।

क्रयस्य रूपꣳ सोमस्य लाजाः सोमाꣳशवो मधु ॥१३॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ।

रूपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥१४॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्रुत्परिषिच्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रꣳ सरस्वत्या ॥१५॥

आसन्दी रूपꣳ राजासन्द्यै वेद्यै कुम्भी सुराधानी ।

अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोतरो भिषक् ॥१६॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना ॥१७॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती ।

इन्द्रायैन्द्रꣳ सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥१८॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य ।

प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥१९॥

॥ ९ ॥

२२·२२

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

॥ १० ॥

२३·४५-४८

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः ।
किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किं वावपनं महत् ॥४५॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥४६॥

किꣳ स्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किꣳ समुद्रसमꣳ सरः ।
किꣳ स्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमꣳ सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

॥ ११ ॥

२४.१-६

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णꣳ श्यामो नाभ्याꣳ सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥१॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः ॥२॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥३॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥४॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥५॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाᳬं रोहिता रुद्राणाᳬं श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥६॥

॥ १२ ॥

२९.३८-४४

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तन्वा जय त्वᳬं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥३८॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियᳬं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥४०॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यताᳬं संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥४१॥

ब॒ह्वीनां पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्चा कृ॑णोति॒ सम॑नाव॒गत्य॑ ।

इ॒षु॒धिः संकाः॒ पृत॑नाश्च॒ सर्वाः॑ पृ॒ष्ठे निन॑द्धो जयति॒ प्रसू॑तः ॥४२॥

रथे॑ तिष्ठन्नयति वा॒जिनः॑ पु॒रो यत्र॑यत्र का॒मय॑ते सुषार॒थिः ।

अ॒भीशू॑नां महि॒मानं॑ पनायत॒ मनः॑ प॒श्चाद॑नु यच्छन्ति र॒श्मयः॑ ॥४३॥

ती॒व्रान्घोषा॑न्कृण्वते॒ वृष॑पाणयोऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒जय॑न्तः ।

अ॒व॒क्राम॑न्तः॒ प्रप॑दैर॒मित्रा॑न् क्षि॒णन्ति॒ शत्रूँ॑१ ॥ रनपव्ययन्तः ॥४४॥

॥१३॥

३१.१७-२२

अ॒द्भ्यः संभृ॑तः पृथि॒व्यै रसा॑च्च वि॒श्वक॑र्मणः॒ सम॑वर्त॒ताग्रे॑ ।

तस्य॒ त्वष्टा॑ वि॒दध॑द्रू॒पमे॑ति॒ तन्मर्त्य॑स्य दे॒व॒त्वमा॒जान॒मग्रे॑ ॥१७॥

वेदा॒हमे॒तं पुरु॑षं म॒हान्त॑मादि॒त्यव॑र्णं॒ तम॑सः॒ पर॒स्तात् ।

तमे॒व वि॑दि॒त्वाति॑ मृ॒त्युमे॑ति॒ नान्यः पन्था॑ विद्य॒तेऽय॑नाय ॥१८॥

प्र॒जाप॑तिश्चरति॒ गर्भे॑ अ॒न्तरजा॑यमानो बहु॒धा वि जा॑यते ।

तस्य॒ योनिं॒ परि॑ पश्यन्ति॒ धीरा॒स्तस्मि॑न्ह त॒स्थुर्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥१९॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥२०॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् ।

यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥२१॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।

इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥२२॥

॥१४॥

३४·१-६

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥१॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥२॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥३॥

निघातो न भवति। संहितायामन्येषामपि दृश्यते (पा० ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम्। अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थेति विवक्षितम्। सुदानवः। दाभाभ्यां नुः (उ० ३-३२)। सोः प्रादिसमासः। आमन्त्रितनिघातः। अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थेति न विधीयते येनानामन्त्रितत्वान्निघातो न स्यात्। किन्तु सुदानव इति सिद्धवदनूद्यत्वेन संबोध्यान्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धात्प्रभावातिशयाद्यूयं स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥२॥

तृतीयामृचमाह। ग्नाशब्दः स्त्रीवाची। तथाच यास्क आह मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः (नि० ३-२१) इति। ग्ना अस्य सन्तीति ग्नावान्। नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह। कस्मिंश्चिद्देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृतत्वात्। हे ग्नावः पत्नीयुक्त। नेष्टः। त्वष्टः। नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि। अभितो देवानां समीपे स्तुहि। ऋतुना सह त्वं सोमं पिब। हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि। रत्नानां दातासि। दाता भवसि। तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः। अभि। उपसर्गाश्चाभिवर्जम् (फि० ४-१३) इति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वम्। गृणीहि। गॄ शब्दे। लोटि सिपो हिः। क्र्यादिभ्यः श्ना (पा० ३-१-८१)। हेर्ङित्त्वादी हल्यघोः (पा० ६-४-११३) इतीत्वम्। श्नाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः। प्वादीनां ह्रस्वः (पा० ७-३-८०)। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातः। ग्ना अस्य सन्तीति मतुप्। व्यत्ययेन वत्वम्। सम्बुद्धौ मतुवसोरु० (पा० ८-३-१) इति रुत्वम्। विसर्गः। पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात्षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामन्त्रिते समानाधिकरणे० (पा० ८-१-७-३) इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्। पिब। शपः पित्त्वाद्धातुस्वरः। पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। क्विप् च (पा० ३-२-७६) इति क्विप्। धातुस्वरः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। असि। सिपः पित्त्वाद्धातुस्वरः। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातो न भवति। हि च (पा० ८-१-२४) इति प्रतिषेधात् ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह। हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह। ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय। देवानुपवेशय। ततस्तान्परिभूष। अलङ्कुरु। ऋतुना सह त्वं सोमं पिब। अग्ने देवानित्ययं पादो गतः। योनिषु। यु मिश्रणे। वहिश्रि० (उ० ४-५२) इत्यादिना निप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। त्रिषु। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः (पा० ६-१-१७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। भूष अलङ्कारे। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातः। पिब। ऋतुना। गतौ ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह। हे इन्द्र ब्राह्मणाद् ब्राह्मणाच्छंसिसम्बद्धाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब। किं कृत्वा। ऋतूननु ऋतुदेवाननुसृत्य। ऋतवोऽपि पिबन्त्वित्यर्थः। हि यस्मात्तवेत्तवैव सख्यमस्तृतमृतूनामविच्छिन्नम्। तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तम्। ब्राह्मणात्। ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते। स च पुंल्लिङ्गः शेषनिघातेनानुदात्तादिः। तस्य सम्बन्ध्युक्तश्चमसः। स च तस्यैवावयवत्वन्नियत इत्यवयवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् (पा० ४-२-४४)। तेन ञित्त्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः। राधसः। सर्वधातुभ्योऽसुन् (उ० ४-१८०)।

नित्त्वादाद्युदात्तः। पिब। पादादित्वादाद्युदात्तत्वम्। द्व्यचोऽतस्तिङः (पा० ६-३-१३५) इति दीर्घत्वम्। ऋतूँरन्नित्यत्र दीर्घादटि समानपादे (पा० ८-३-९) इति नकारस्य रुत्वम्। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पा० ८-३-२) इत्यूकारस्यानुनासिकत्वम्। तव। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् (पा० ७-१-२७)। शित्त्वात्सर्वादेशः। तवममौ ङसि (पा० ७-२-९६) इति तवादेशः। युष्मदस्मदोर्ङसि (पा० ६-१-२११ इत्याद्युदात्तत्वम्। सख्यम्। सख्युः कर्म सख्यम्। सख्युर्यः (पा० ५-१-१२६)। यस्य० (पा० ६-४-१४८) इति लोपः। प्रत्ययस्वरः। अस्तृतम्। स्तृणातेर्हिंसार्थस्य क्तः। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

षष्ठीमृचमाह। हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ। युवमुभौ युवामृतुना सहास्मदीयं यज्ञमाशाथे। व्याप्नुथः। कीदृशं यज्ञम्। दक्षम्। प्रवृद्धम्। दूळभम्। दुर्दहम्। शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः। युवम्। प्रथमाद्विवचनस्य ङे प्रथमयोः० (पा० ७-१-२८) इत्यमादेशः। युवावौ द्विवचने (पा० ७-२-९२) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः। शेषे लोपः (पा० ७-२-९०) इति टिलोपोऽन्त्यलोपो वा। अमि पूर्वत्वम्। भाषायामेव ह्यात्वम्। टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वम्। अन्त्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः। दक्षम्। दक्ष वृद्धौ। दक्षन्त्यनेनेति करणे घञ्। एवं हि पुंल्लिङ्गत्वनियमः। अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वम्। धृतव्रता मित्रावरुणा। धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ। मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। उभयत्र सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्यादिना विभक्तेराकारः। मित्रशब्दस्य देवताद्वन्द्वे च (पा० ६-३-२६) इत्यानङादेशः। प्रथमस्यामन्त्रितनिघातः। द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वम्। संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम्। दूळभम्। दह भस्मीकरणे। दुःखेन दह्यत इति दुर्दहम्। ईषद्दुःसुषु० (पा० ३-३-१२६) इत्यादिना दुरुपपदे दहेः खल्। व्यत्ययो बहुलम् (पा० ३-१-८५) इत्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः। लिति (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते। आशाथे। अशू व्याप्तौ। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लिट्। मध्यमद्विवचनमाथाम्। टेरेत्वम्। अत आदेः (पा० ७-४-७०) इत्यभ्यासस्य दीर्घः। अश्नोतेश्च (पा० ७-४-७२) इति प्राप्तो नुडागमोऽनित्यमागमशासनम् इति निवर्तते ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः।

सूक्ते सप्तमीमृचमाह। अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थ्यादिषु च देवमग्निमीळते। ऋत्विजः स्तुवन्ति। कीदृशा ऋत्विजः। द्रविणसः। धनार्थिनः। ग्रावहस्तासः। अभिषवसाधनपाषाणधारिणः। कीदृशं देवम्। द्रविणोदाः। धनप्रदम्। यद्वा धनप्रदोऽग्निः। सोमं पिबत्विति शेषः। तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभि द्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविणसः (नि० ८-१२) इत्यादि। सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः। द्रविणोदाः। द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २-५१)। नित्त्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः। तद्ददातीति द्रविणोदाः। क्विप् च (पा० ३-२-७६) इति क्विप्। पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः।

हृत्योत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः। अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति। सुप आत्मनः क्यच् (पा० ३-१-८)। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगवक्तव्यः (पा० वा० ७-१-५१) इति क्यचि परतः सुगागमः। द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। अतो लोपः (पा० ६-४-४८)। क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति (पा० वा० १-१-५८) इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः। एवं द्रविणःशब्दो धनेच्छावचनः। द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपयतीत्यर्थे दसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप् च (पा० ३-२-७६) इति क्विप्। एवं द्रविणोद्‌शब्दः सकारान्तो भवति। तथा द्राविणोदसः प्रवादा भवन्ति (नि० ८-२) इति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते। अतो द्रविणोदश्शब्दे भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा। एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थे भवति। द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः। आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम्। ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्क्विप्। अतोलोपादि पूर्ववत्। अत्र तु पक्षे क्यच्चित्स्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। ग्रावयुक्ता हस्ता येषां ते ग्रावहस्तासः। आज्जसेरसुक् (पा० ७-१-५०)। ग्रावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अध्वरे। न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्। नञसुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ईळते। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। अदिप्रभृतिभ्यः० (पा० २-४-७२) इति शपो लुक्। झस्यादादेशः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह। द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु। यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते। ता तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे। सम्भजामः। धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः। द्रविणोदाः। गतम्। वसूनि। शृस्वृस्निहि० (उ० १-१०) इत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः। शृण्विरे। श्रु श्रवणे। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (पा० ३-४-६) इति वर्तमाने लिट्। झः। इरेच्। छन्दस्युभयथा (पा० ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्नुः। तत्सन्नियोगेन शृभावश्च। उवङि प्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुके (पा० ६-४-८७) इति यणादेशः। चितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। यद्वृत्तान्नित्यम् (पा० ८-१-६६) इति निघातप्रतिषेधः। ता। शेश्छन्दसि बहुलम् (पा० ६-१-७०) इति शेर्लोपः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८-२-७) इति नलोपः। वनामहे। वन षण सम्भक्तौ। व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥८॥

नवमीमृचमाह। द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्टान्नेष्टृसम्बन्धिपात्रात्पिपीषति। सोमं पातुमिच्छति। ततो हे ऋत्विज इष्यत। होमस्थाने गच्छत। गत्वा च जुहोत होमं कुरुत। हुत्वा प्र तिष्ठत च। होमस्थानात्स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत। द्रविणोदाः। गतम्। पिपीषति। पा पाने। पातुमिच्छतीति सन्। छान्दस ईकारः। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातः। जुहोत। लोण्मध्यमबहुवचनम्। तस्य लङ्वद्भावात्तादेशः। तस्य तप्तनप्तनथनाश्च (पा० ७-१-४५) इति तबादेशः। तस्य पित्त्वाद्गुणः। अभ्यस्तानामादिः (पा० ६-१-१८९) इत्यनुवृत्तावनुदात्ते च (पा० ६-१-१९०) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति (पा० ६-१-१९२) इत्योकार उदात्तः। तिष्ठत। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। लोण्मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्वद्भावात्तादेशः। पाघ्राध्मा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना तिष्ठादेशः। समवप्रविभ्यः

स्थः (पा० १-३-२२) इत्यात्मनेपदं न भवति। तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थकत्वात्। अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोः (पा० १-४-८०) इत्युपसर्गत्वेन प्राक् प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्च (पा० १-४-८२) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः। अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः। न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण। तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा (पा० ८-१-५९) इति निषेधाभावात्तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८ इति) निघातः। नेष्ट्रात्। पोत्राद्यज्ञं पुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम्। इष्यत। इष गतौ। लोण्मध्यमबहुवचनम् ॥९॥

दशमीमृचमाह। हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे। अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः। तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म। अवश्यं भव। तुरीयम्। चतुर्णां पूरणम्। चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च (पा० वा० ५-२-५१) इति छप्रत्ययः। तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनी० (पा० ७-१-२) इत्यादिनेयादेशः। आयन्नादिष्वुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् (पा० वा० ७-१-२) इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्यय-स्वरेणेकार उदात्तः। द्रविणोदः। उक्तम्। पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। यजामहे। अत्र शपः पित्त्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव। पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमान-वत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः। व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तम्। अध। छान्दसो धकारः। स्म। चादिरनुदात्तः। संहितायां निपातस्य च (पा० ६-३-१३६) इति दीर्घः। ददिः। डुदाञ् दाने। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (पा० ३-२-१७१) इति किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्दि-र्वचनादि। आतो लोप इटि च (पा० ६-४-६४) इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः ॥१०॥

एकादशीमृचमाह। हे अश्विनौ मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतम्। कीदृशौ। दीद्यग्नी। द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ। शुचिव्रता। शुद्धकर्माणौ। ऋतुना ऋतुदेवतया सह। यज्ञवाह-सा। यज्ञस्य निर्वाहकौ। अश्विना। संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्या-कारः। आमन्त्रिताद्युदात्तः। पिबतम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरे धातु-स्वर एव शिष्यते। मधु। फलिपाटि० (उ० १-१८) इत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्ते-र्नित्वादाद्युदात्तः। दीद्यग्नी। दिवु क्रीडादौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-७५) इति विच्। वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः। प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति (प० प० २१) इति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात्। छान्दसं द्विर्वचनम्। तुजा-दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्। यङ्लुगन्ताद्वा सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० प० ९३) इति अभ्यासस्य गुणाभावः। दीदिरग्निर्ययोस्तौ दीद्यग्नी। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। पादादित्वान्न निघातः। शुचिव्रता। शुचि व्रतं ययोस्तौ। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्याकारः। दीद्यग्नि-शब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामन्त्रिते० (पा० ८-१-७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिक-निघातत्वम्। पूर्वस्य पराङ्गवद्भावाद्वैकस्वर्यम्। यज्ञवाहसा। वह प्रापणे। यज्ञं वहत इति यज्ञ-वाहसौ। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि (उ० ४-२२०) इत्यसुन्। तत्र हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं च (उ० ४-२२६) इति वचनात्सोपपदानामपि भवति इत्युक्तम्। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्यादिना विभक्तेराकारः। आमन्त्रितनिघातः। असामर्थ्यात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः ॥११॥

द्वादशीमृचमाह। हे सन्त्य फलप्रदाग्निदेव। गार्हपत्येन गृहपतिसम्बन्धिना रूपेण युक्तः सन्नृतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि। तस्मात्त्वं देवयते देवविषयककामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज। गार्हपत्येन। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः (पा० ४-४-९०)। यस्य० (पा० ६-४-१४८) इति लोपः। ञित्त्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च। गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहिता-दिभ्यः० (पा० ५-१-१२८) इति यकि तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्। सन्त्य। सनने भव। षणु दाने। क्तिच्क्तौ च० (पा० ३-३-१७४) इति क्तिच्। न क्तिचि दीर्घश्च (पा० ६-४-३९) इति दीर्घनलोपा-भावः। भवे छन्दसि (पा० ४-४-११०) इति यत्। तत्र साधुः (पा० ४-४-९८) इति वा। निघातः। यज्ञं नयतीति यज्ञनीः। सत्सूद्विष० (पा० ३-२-६१) इत्यादिना क्विप्। कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरः। देवयते। देवानात्मन इच्छतीति देवयन्। तस्मै। क्यचि च (पा० ८-४-३३) इतीत्वं न भवति। न छन्दस्यपुत्रस्य (पा० ८-४-३५) इति निषेधात्। अश्वाघस्य० (पा० ७-४-३७) इति आत्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तम्। शतुरनुमो नद्यजादी (पा० ६-१-१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। शपः पित्त्वा-दनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोभयोः क्यचा सहैकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा० ८-२-५) इत्युदात्तः। तस्मादन्तोदात्तत्वात्परस्या विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी (पा० ६-१-१७३) इत्यु-दात्तत्वम् ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

॥ १६ ॥

१·१६

आ त्वा वहन्त्विति पञ्चमं नवर्चं सूक्तम्। ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् अनुवर्तेते। विशेषाभावा-दिन्द्रो देवता। विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा त्वा वहन्तु हरय इति। तथा च द्विदेवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितम्। उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहन्तु (आ० श्रौ० ५-५) इति। तथा षोडशिशस्त्रे आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रः। तथा सूत्रितमथ षोडशीति खण्डे। आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः (आ० श्रौ० ६-२) इति।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह। हे इन्द्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वा त्वां सोमपीतये सोमपा-नार्थं हरयस्त्वदीया अश्वा आवहन्तु। अस्मिन्कर्मण्यानयन्तु। तथा सूरचक्षसः सूर्यसमान-प्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः। हरन्तीति हरयः। इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४-११९) इतीन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। वृषणम्। कनिन्युवृषितक्षि० (उ० १-१६२) इत्या-दिना कनिन्। कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। वा षपूर्वस्य निगमे (पा० ६-४-९) इति विकल्पितमुप-धादीर्घत्वम्। सोमपीतये। ऐभिरग्ने (ऋ० सं० १-१४-१) इत्यत्रोक्तम्। सूरचक्षसः। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। सर्वधातुभ्योऽसुन् (उ० ४-१८६) इत्यसुन्। चक्षिङः ख्याञ् (पा० २-४-५४) इति न भवति। असनोः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० वा० २-४-५४) इति निषेधात्। षू प्रेरणे। सुवतीति सूरः। सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् (उ० २-२५) इति क्रन्। कित्त्वाद्गुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषाम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह। हरिशब्द इन्द्ररथस्य वोढारावश्वावाचष्टे। तथा च श्रुत्यन्तरं हर्योः स्थाता (तै० सं० १-४-२८-१) इति। हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयतु (तै० सं० १-६-४-३) इति च। एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह हरी इन्द्रस्य (निघ० १-१५) इति। तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भृष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इन्द्रमवस्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः। वेदिसमीपे वहताम्। कीदृशीर्धानाः। घृतस्नुवः। अलङ्करणोपस्तरणाभिघारणेन घृतस्राविणीः। धीयन्त इति धानाः। धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३-६) इति नः। प्रत्ययस्वरः। घृतस्नुवः। घृतं स्नुवन्तीति घृतस्नुवः। क्विपि तुगभावश्छान्दसः। धातुस्वरः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङादेशः। हरी। हृञ् हरणे। सर्वधातुभ्य इन् (उ० ४-११७)। नित्त्वादाद्युदात्तः। प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः। वक्षतः। प्रार्थनाख्ये लिङर्थे लेट्। तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्। लेटोऽडाटौ (पा० ३-४-९४) इत्यडागमः। शपि प्राप्ते सिब्बहुलं लेटि (पा० ३-१-३४) इति सिप्। ढत्वकत्वषत्वानि। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातः। सुखतमे। गतम्॥२॥

तृतीयामृचमाह। प्रातः कर्मारम्भे प्रातःसवने इन्द्रं हवामहे। आह्वयामः। तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तमिन्द्रं हवामहे। तथा यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे। प्रातः। स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः। हवामहे। ह्वेञो लटि शपि परतो ह्वः सम्प्रसारणम् (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम्। परपूर्वत्वम्। गुणावादेशौ। प्रयति। इण् गतौ। लटः शतृ। अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक्। शतुर्ङित्त्वाद् गुणाभावः। प्रादिसमासः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्। (पा० प० २८) इति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावाच्छतुरनुमो नद्यजादी (पा० ६-१-१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अध्वरे। उक्तम्।- संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पा० ८-२-४) इत्यकारस्य स्वरितत्वम्। पीतये। पा पाने। क्तिनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम्॥३॥

चतुर्थीमृचमाह। हे इन्द्र केशिभिः केशयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आगहि। आगच्छ। सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे। त्वामाह्वयामः। तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः। गहि। गमेर्लोटः सेर्हिः। ०शपः (पा० २-४-७२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो लुक्। इषुगमियमां छः (पा० ७-३-७७) इति छत्वं न भवति। न लुमताङ्गस्य (पा० १-१-६३) इति प्रतिषेधात्। अनुदात्तोपदेश० (पा० ६-४-३७) इत्यादिनानुनासिकलोपः। तस्यासिद्धवदत्राभाद् (पा० ६-४-२२) इत्यसिद्धत्वाद्धतो० (पा० ६-४-१०५) इति लुग् न भवति। केशिभिः। क्लिशेरन् लो लोपश्च (उ० ५-३३) इत्यन्। मत्वर्थीय इनिः। प्रत्ययस्वरः। हवामहे। ह्वः० (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६.४-३४) इति सम्प्रसारणम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। तिङो लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वर एव। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातो न। हि च (पा० ८-१-३४) इति प्रतिषेधात्॥४॥

पञ्चमीमृचमाह। हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि। आगच्छ। आगमने हेतुरुच्यते। उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते। तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्निमं सोमं पिब। सः इमम्। इत्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् (पा० ६-१-१३४) इति सुलोपः। गहि। गतम्। सवनम्। सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट्। लिति (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। ल्युडन्तात्सप्तम्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् (पा० म० ७-१-३९) इति वचनाद् द्वितीया। अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया। तदा सुतशब्दादर्श-आदित्वादच्। तृषितः। ञितृषा पिपासायाम्। निष्ठा (पा० ३-२-१०२) इति क्तः। प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः। पश्चादिट्। आगमा अनुदात्ता इति अनुदात्तत्वम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह। इन्दुशब्द उन्दी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः। इन्दवः। क्लेदनयुक्ता इमे येऽत्रामवस्थिताः सोमासस्तत्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभिषुताः। हे इन्द्र सहसे बलार्थम्। तान् सोमान् पिब। सोमासः। आज्जसेरसुक् (पा० ७-१-५०) इति जसोऽसुगागमः। इन्दवः। उक्तम्। सुतासः। पूर्ववदसुक्। संहितायां प्रकृत्यान्तःपादम-व्यपरे (पा० ६-१-११५) इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति। बर्हिषि। बृंहेर्नलोपश्च (उ० २-१०९) इतीस्। प्रत्ययस्वरः। तां इन्द्रेत्यत्र दीर्घादटि समानपादे (पा० ८-३-९) इति रुत्वम्। यत्वयलोपौ। अनुनासिकः। सहसे। षह मर्षणे। असुन्नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह। हे इन्द्र। अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्रियः श्रेष्ठस्सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः शन्तमः सुखतमोऽस्तु। अथ स्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब। अग्रियः। अग्राद्० (पा० ४-४-११६) इत्यनुवृत्तौ घच्छौ च (पा० ४-४ ११७) इति घच्। चित्त्वादन्तो-दात्तः। हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्। स्पृशेऽनुदके क्विन् (पा० ३-२-५८) इति क्विन्। तत्पुरुषे कृति बहुलम् (पा० ६-३-१४) इत्यलुक्। क्विन्प्रत्ययस्य कुः (पा० ८-२-६२) इति शकारस्य कुत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शन्तमः। सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शंशब्दः। ततस्तमप्। अत्र सुख-प्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणयुक्तद्रव्ये संक्रान्तत्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङव्यय० (पा० ५-४-११) इत्यादिना आम् न भवति। द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात्। ईदृगर्थ एव हि स निषेधः। अथा सोमम्। संहितायां निपातस्य० (पा० ६-३-१३६) इति दीर्घः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह। वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजनितहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति। विश्वम्। अशिप्रुषि० (उ० १-१५७) इत्यादिना क्वन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। सवनं सुतम्। पूर्ववत्। मदाय। मदोऽनुपसर्गे (पा० ३-३-६७) इत्यप्प्रत्ययः। पित्त्वाद्धातुस्वरः। गच्छति। इषुगमियमां छः (पा० ७-३-७७)। वृत्रहा। वृत्रं हतवान्। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् (पा० ३-२-८७) इन्हन्० (पा० ६-४-१२) इत्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च (पा० ६-४-१३) इति प्रतिप्रसवाद्भवति। कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वम्। सोमपीतये। व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तम्। तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् (पा० ६-२-४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह। हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण। सर्वतः पूरय। वयमपि स्वाध्यः। सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वा त्वां स्तवाम। सेमम्। संहितायां सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् (पा० ६-१-१३४) इति सुलोपः। कामम्। कमेर्घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पा० ६-१-१५९) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम्। पृण। पृण प्रीणने। लोटः सेर्हिः। तुदादिभ्यः शः (पा० ३-१ ७७)। तस्य ङित्वाद्गुणाभावः। अतो हेः (पा० ६-४-१०५) इति हेर्लुक्। गोभिः। सावेकाचः० (पा० ६-१-१६८) इति प्राप्तं विभक्ते-रुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्ण० (पा० ६-१-१८२) इति प्रतिषिध्यते। अश्वैः। क्वनन्त इत्युक्तम्। असा-मर्थ्यान्न पराङ्गवद्भावः। स्तवाम। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः (पा० ६-१-६४)। लोडुत्तमबहु-वचनस्य लोटो लङ्वद् (पा ३ ४-८५) इति लङ्वद्भावान्नित्यं ङितः (पा० ३-४-९९) इति सकारस्य लोपः। आडुत्तमस्य पिच्च (पा० ३-४-९२) इत्याडागमः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वर एव। स्वाध्यः। ध्यै चिन्तायाम्। स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते (पा० ३-२-१७८) इति क्विप्। दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्ग्रहणार्थत्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वम्। हलः (पा० ६-४-२) इति दीर्घः। जसि एरनेकाचः० (पा० ६-४-८२) इति यणादेशः। गतिकारकोपपदात्कृत् (पा० ६-२-१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा० ६-१-१७४) इति जस उदात्तत्वं न भवति। तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः। अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पा० ८-२-४) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथम एकत्रिंशो वर्गः।

॥ १७ ॥

१·१७

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तम्। अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते। इन्द्रा-वरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति। अत्र देवता विस्पष्टा। ऋषिच्छन्दसी तु पूर्व-वदनुवर्तेते। अयं तु विशेषः। युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते। विनियोगस्तु स्मार्तो लैङ्गिको वा कश्चिदवगन्तव्यः।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह। अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्य-मानयोरैन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनो रक्षणमावृणे। सर्वतः प्रार्थये। ता तौ देवावीदृशे एवं-विधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः। अस्मान्सुखयतः। इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तः। वरुणशब्द उनन्प्रत्ययान्तः। उभौ नित्स्वादाद्युदात्तौ। समासे देवताद्वन्द्वे च (पा० ६-३-२६) इति पूर्वपदस्यानङादेशः। उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वन्द्वे च (पा० ६-२-२१) इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सम्राजोः। राजृ दीप्तौ। सत्सूद्विष० (पा० ३-२-६१) इत्यादिना क्विप्। समो मोऽनुस्वारः (पा० ८-३-२३) इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वौ (पा० ८-३-२५) इति मकारादेशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। कर्तृकर्मणोः कृति (पा०

२-३-६५) इति कर्तरि षष्ठी। अव रक्षणादिषु। भावेऽसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। ता। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः। टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः। मृळातः। मृड सुखने। प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् (पा० ३-४-७)। द्विवचनं तस्। लेटोऽडाटौ (पा० ३-४-९४) इत्यडागमः। तुदादिभ्यः शः (पा० ३-१-७७)। ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। ईदृशे। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च (पा० ३-२-६०) इतीदंशब्द उपपदे दृशेः कञ्। उपपदसमासः। इदंकिमोरीश्की (पा० ६-३-९०) इतीदम ईश्। शित्त्वात्सर्वादेशः। कञः कित्त्वाद्गुणाभावः। ञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम्। उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥१॥

द्वितीयामृचमाह। हे इन्द्रावरुणौ। अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणस्यर्त्विजो हवमाह्वानं गन्तारौ स्थो हि। प्राप्तिशीलौ भवथः खलु। कीदृशौ। चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ। योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ। गन्तारा। गमेस्ताच्छील्ये तृन्। द्विवचनस्य सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्यादिनाकारादेशः। ऋदृशोऽङि गुणः (पा० ७-४-१६)। अप्तृन्० (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधादीर्घत्वम्। तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। स्थः। अस भुवि। लण्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस्। अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक्। हि च (पा० ८-१-३४) इति निघातप्रतिषेधः। अवसे। अव रक्षणे। तुमर्थे सेसेन्० (पा० ३-४-९) इत्यसेन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। हवम्। ह्वेञो बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इत्यनैमित्तिके सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरप् (पा० ३-३-५७) इत्यप्। गुणावादेशौ। अपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वर एव। विप्रस्य। डुवप् बीजसन्ताने। अस्य ऋज्रेन्द्र० (उ० २-२१) इत्यादिना रन् निपातितः। नित्त्वादाद्युदात्तः। मावतः। वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् (पा० वा० ५-२-३९) वतुप्। प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशः। आ सर्वनाम्नः (पा० ६-३-९१) इति दकारस्याकारः। सवर्णदीर्घः। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे स एव शिष्यते। धर्तारा। धृञ् धारणे। ण्वुल्तृचौ (पा० ३-१-१३३) इति तृच्। एकाच उपदेश० (पा० ७-२-१०) इतीट्प्रतिषेधः। गुणो रपरत्वम्। अप्तृन्० (पा० ६-४-११) इत्यादिनोपधादीर्घः। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्याकारः। तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। चर्षणीनाम्। कृषेरादेश्च चः (उ० २-१००) इत्यनिप्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन ककारस्य चकारः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छान्दसमन्तोदात्तत्वम्। अत एव नामन्यतरस्याम्० (पा० ६-१-१७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वान्तस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥२॥

तृतीयामृचमाह। इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ। अनुकाममस्मदीयमभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथाम्। सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतम्। वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः। ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे। याचामहे। कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः। सप्तदशसु याच्ञाकर्मसु ईमहे (निघ० ३-१९) इति पठितम्। अनुकामम्। कामस्य पश्चादनुकामम्। अथवा कामे कामेऽनुकामम्। अनुरिह पश्चादर्थे। अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे। योग्यता वीप्सा

पदार्थानतिवृत्तिः साहृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः। अव्ययं विभक्ति० (पा० २-१-६) इत्यादिना अव्ययीभावसमासः। अव्ययीभावश्च (पा० १-१-४१) इत्यव्ययसञ्ज्ञायामव्ययादाप्सुपः (पा० २-४-८२) इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः (पा० २-४-८३) इति विभक्तेरमादेशः। समासस्य (पा० ६-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। तर्पयेथाम्। तृपे ण्यन्ताल्लोटो णिचश्च (पा० १-३-७४) इत्यात्मनेपदम्। मध्यमद्विवचनमाथाम्। टेरेत्वम्। आमेतः (पा० ३-४-९०) इत्यामादेशः। शपि सत्यतो येयः (पा० ७-२-८०) इत्यनुवृत्तावातो ङितः (पा० ७-२-८१) इत्याकारस्येयादेशः। आद्गुणो यलोपश्च। इन्द्रावरुणा। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इति द्विवचनस्याकारः। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वम्। रायः। ऊडिदम्० (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। वा। सुपां सुलुग्० (पा० ७-१-३९) इति विभक्तेराकारः। पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः। नेदिष्ठम्। अतिशयेनान्तिकम्। अतिशायने इष्ठन्। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (पा० ५-३-६३) इति नेदादेशः। यस्य० (पा० ६-४-१४८) इति लोपः। इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। ईमहे। ईङ् गतौ। ङित्त्वादात्मनेपदम्। बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति श्यनो लुक्। निघातः ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह। हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां सम्बन्धि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवर्यैकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम्। तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितम्। तस्मात् कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादाद्वयं वाजदाव्नामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम। भवेम। आपोऽम्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमी (निघ० २-१) इति पठितम्। युवाकु। यु मिश्रणे। कटिकुषिभ्यां काकुः (उ० ३-७६) इत्यत्र बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः। कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम्। शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिर्ङीनन्तो नित्त्वादाद्युदात्त इति उभे वनस्पत्यादिषु युगपद् (पा० ६-२-१४०) इत्यत्र वृत्तिकृतोक्तम्। सुमतीनाम्। विद्याम सुमतीनाम् ऋ० स० १-४-३ इत्यत्रोक्तम्। भूयाम। प्रार्थनायां लिङ्। उत्तमबहुवचने नित्यं ङितः (पा० ३-४-९९) इति सकारलोपः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च (पा० ३-४-१०३) इत्युदात्तो यासुडागमः। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः। बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो लुक्। सतिशिष्टत्वाद्यासुडुदात्त एव शिष्यते। वाजदाव्नाम्। वाजं ददतीति वाजदावानः। आतो मनिन्० (पा० ३-२-७४) इत्यादिना वनिप्। तस्य पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। आमि अल्लोपोऽनः (पा० ६-४-१३४) इत्यकारलोपः। तस्याचः परस्मिन्० (पा० १-१-५७) इति स्थानिवद्भावाल्लोपो व्योर्वलि (पा० ६-१-६६) इति वकारलोपो न भवति ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह। अयमिन्द्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति। प्रभूतं ददातीत्यर्थः। तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः स्तुत्यो भवति। अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः। वरुणः। उनन्प्रत्ययान्तो नित्त्वादाद्युदात्तः। शंस्यानाम्। शंसु स्तुतौ।

ऋहलोर्ण्यत् (पा० ३-१-१२४)। तित्स्वरितम् (पा० ६-१-१८५) इति प्राप्त ईड्वन्द्वृशंसदुहां ण्यतः (पा० ६-१-२१४) इत्याद्युदात्तः। क्रतुः। कृञः कतुः (उ० १-७७) इति कतुः। कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। उक्थ्यः। उक्थं शस्त्रम्। तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः। भवे छन्दसि (पा० ४-४-११०) इति यत्। यस्य० (पा० ६-४-१४७) इति लोपः। अत्र तित्स्वरितम् (पा० ३-१-१२४) इत्येतद् बाधित्वा तीर्थ्याय कूप्यायेत्यादिवद्द्व्यच्कत्वाद्यतोऽनावः (पा० ६-१-२१३) इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते (पा० प० ३५) इति न क्रियते। ननु यस्य० (पा० ६-४-१४८) इति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु। न हि तदा यतोऽनावः (पा० ६-१-२१३) इत्येतदस्ति द्व्यच्कत्वाभावात्। अत एव ह्रस्यांय च सूम्यांय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते। न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्य० (पा० ६-४-१४८) इति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यम्। प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद् बहिरङ्गाद्यस्य० (पा० ६-४-१४८) इति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वेन तित्स्वरितम् (पा० ३-१-१२४) इत्यस्य प्राबल्यात्। अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं छान्दसेन। यत्र हि लोपमन्तरेणैव द्व्यच्कत्वं तत्र यतोऽनावः (पा० ६-१-२१३) इत्येतद्भवति। यथा चेयं येयमिति। लोपनिबन्धनद्व्यच्कप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति। एवं तर्हि तीर्थ्याय कूप्यायेत्यादौ यदाद्युदात्तत्वं तदेव छान्दसमस्तु। अथात्र तु वार्णादाङ्गं बलीयः (पा० प० ५५) इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति। तर्ह्युक्थ्य ऊर्म्याय सूम्यायेत्यादौ च छान्दसत्वमस्तु। सर्वथैकत्र छान्दस्त्वाश्रयणमुच्यते ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः।

सूक्ते षष्ठीमृचमाह। तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम। सम्भजेम। धनमिति शेषः। निधीमहि च। प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं कंचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च। उत। अपि च। प्ररेचनम्। भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात्। सम्पद्यताम्। अवसा। अवतेः। नित्त्वादाद्युदात्तः। वयम्। यूयं हि ष्ठा (ऋ० १-१५-२) इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम्। सनेम। आशिषि लिङ्। तस्य मस्। नित्यं ङितः (पा० ३-४-९९) इति सकारलोपः। किदाशिषि (पा० ३-४-१०४) इति यासुट्। छन्दस्युभयथा (पा० ३-४-११७) इति सार्वधातुकत्वमप्यस्तीति लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः। अतो येयः (पा० ७-२-८०) इतीयादेशः। लोपो व्योर्वलि (पा० ६-१-६६) इति यलोपः। लिङ्याशिष्यङ् (पा० ३-१-८६) इत्यङ्। आद्गुणः। पादादित्वान्न निघातः। धीमहि। डुधाञ् धारणपोषणयोः। आशिषि लिङो महिङ्। तस्य छन्दस्युभयथा (पा० ३-४-७-११७) इति सार्वधातुकार्धधातुकसञ्ज्ञे। तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (पा० ७-२-७९) इति सकारलोपः। सार्वधातुकमपित् (पा० १-२-१४) इति ङित्त्वं शप् च। बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्। आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च (पा० ६-४-६४) इत्याकारलोपः। निघातः। सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमा (पा० ८-१-५९) इति न निषेधः। स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तिप्। इतश्च०

(पा० ३-४-१००) इतीकारलोपः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च (पा ३-४-१०३) इति यासुड्-ङित्त्वे। अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक्। श्नसोरल्लोपः (पा० ६-४-१११) इत्यकारलोपः पादादित्वान्न निघातः। उत। एवमादीनामन्तः (फि० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः। प्रेचनम्। रिचिर् विरेचने। भावे ल्युट्। योरनादेशः। लिति (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। प्रादिसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥६ ॥

सप्तमीमृचमाह। इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे। आह्वयामि। किमर्थम्। चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय तत आहूतौ युवामस्माननुष्ठातॄन्सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतम्। कुरुतम्। इन्द्रावरुणा। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इत्यादिना सम्बोधनस्याकारः। देवताद्वन्द्वे च (पा० ६-३-२६) इति पूर्वपदस्यानङ्। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम्। हुवे। ह्वयतेर्लडुत्तमस्यैकवचनमिट्। ०शपः (पा० २-४-७२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति लुक्। ह्वः० (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-४) इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम्। अचि श्नुधातु० (पा० ६-४-७७) इत्यादिनोवङ्। न च हुश्नुवोः० (पा० ६-४-८७) इत्यादिना यणादेशः। जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, न पुनरस्य। लाक्षणिकत्वात्। इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। पादादित्वान्न निघातः। राधसे। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। अस्मान्। शसि द्वितीयायां च (पा० ७-२-८७) इत्यात्वम्। शसो न (पा० ७-१-२९) इति नत्वम्। जिग्युषः। जि जये। लिटः क्वसुश्च (पा० ३-२-१०७) इति क्वसुः। द्विर्भावः। सन्लिटोर्जेः (पा० ७-३-५७) इति द्वितीयस्य कुत्वम्। क्वसोः कित्त्वाद्गुणाभावः। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसाम् (पा० ७-२-६७) इति नियमेन निवृत्तिः। द्वितीयाबहुवचनं शस्। भसञ्ज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) इति संप्रसारणम्। परपूर्वत्वम्। एरनेकाचः० (पा० ६-४-८२) इति यणादेशः। शासिवसिघसीनां च (पा० ८-३-६०) इति षत्वम्। प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः। कृतम्। डुकृञ् करणे। लोण्मध्यमद्विवचनस्य लङ्वद्भावात्तमादेशः। शपो बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति लुक्। तिङ्ङतिङः (पा० ८-१-२८) इति निघातः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह। इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासन्तीषु सनितुं सम्यक् सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीमा समन्तादस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु। अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतम्। दत्तम्। षड्विंशतिसङ्ख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मक्षु (निघ० २-१५) इति पठितम्। तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते। इन्द्रावरुणा। उक्तम्। नूनु। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (पा० ६-३-१३३) इति पूर्वस्य दीर्घत्वम्। सिषासन्तीषु। वन षण सम्भक्तौ। धात्वादेः षः सः (पा० ६-१-६४)। इच्छायां सन्। द्विर्भावो हलादिः शेषः। सन्यतः (पा० ७-४-७९) इतीत्वम्। आदेशप्रत्ययोः (पा० ८-३-५९) इति षत्वम्। सनीवन्त० (पा० ७-२-४९) इत्यादिना विकल्पादिडभावः। जनसनखनां सञ्झलोः (पा० ६-४-४२) इति नकारस्याकारः। उपरि लटः शतृ। कर्तरि शप्। उगितश्च (पा० ४-१-६) इति ङीप्। शप्श्यनोर्नित्यम् (पा० ७-१-८१) इति नुम्। ङीपः शपश्च पित्त्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वम्। सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। तदेव शिष्यते। धीषु। सावेकाचः०

(पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अस्मभ्यम्। अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः (ऋ० १-७-६) इत्यत्रोक्तम्। यच्छतम्। दाण् दाने। शपि पाघ्राध्मा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना यच्छादेशः ॥८॥

नवमीमृचमाह। इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे। युवामुभौ आह्वयामि। किञ्च सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे। वर्धेथे। तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूतऋक्समूहो वामश्नोतु। युवां व्याप्नोतु। अश्नोतु। अशू व्याप्तौ। लोटो व्यत्ययेन तिप्। स्वादिभ्यः श्नुः (पा० ३-१-७३)। सुष्टुतिः। न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् (ऋ० १-७-७) इत्यत्रोक्तम्। इन्द्रावरुणा। हुवे। उक्तं। अत्र तु यद्वृत्तयोगान्न निघातः। ऋधाथे। ऋधु वृद्धौ। लट्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। मध्यमद्विवचने श्नोर्बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति लुक्। प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः। यच्छब्दयोगान्न निघातः। सधस्तुतिम्। सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः। अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः। तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थान्वयः। सधेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः। सहशब्द एवमादित्वादन्तोदात्तः। बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः।

॥ १८ ॥

१-१८

पञ्चमेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तम्। ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्। देवताविशेषस्तु एवमनुक्रम्यते। सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पञ्चम्यां दक्षिणा चान्त्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वान्त्येति। सूक्तगता आद्याः पञ्चर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः। तासां मध्ये स घा वीर इति एतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः। त्वं तमित्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः। षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता। नराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नराशंसो वा विकल्प्यते। विनियोगस्तु पूर्ववत्।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह। हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं कृणुहि। कुरु। अत्र दृष्टान्तः। कक्षीवन्तमेतन्नामकमृषिम्। इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः। कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः। यः कक्षीवान् ऋषिरौशिजः। उशिजः पुत्रः। तमिवेति पूर्वयोजना। कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते। एतं वै परं आट्णारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत (तै० स० ५-६-५-३) इति। ऋगन्तरेऽप्यृषित्वकथनेन अनुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः

सूच्यते। अहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः (ऋ० सं० ४-२६-१) इति। तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम्। सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः। सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः। कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते (नि० ६-१०) इति। अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मणस्पत इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति। सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे। कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे (तै० सं० १-५-८-४) इति। सोमानम्। सुनोतीति। षुञ् अभिषवे। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-७५) इति मनिन्। दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्नित्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वम्। किन्तु प्रत्ययस्वर एव। उणादिषु वा सोमन्शब्दो द्रष्टव्यः। बहुलग्रहणाद्धौणादिको वा मनिद् द्रष्टव्यः। स्वरणम्। प्रख्यातम्। स्वृ शब्दोपतापयोः। कृत्यल्युटो बहुलम् (पा० ३ ३-११३) इति कर्मणि ल्युट्। लिति (पा० ६-१-१९३) इत्यकार उदात्तः। कृणुहि। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम् धातोः (पा० ७-१-५८) इति नुम्। लोटः सेर्हिः। शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योर च (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्यातो लोपः (पा० ६-४-४८) इति लोपः। तस्य स्थानिवद्भावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः। हेर्ङित्त्वादुकारस्य न गुणः। उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् (पा० वा० ६-४-१०६) इति हेर्लुक् न। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्धेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। पादादित्वान्न निघातः। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः पति-पुत्र० (पा० ८-३-५३) इत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। सुबामन्त्रितपराङ्ग-वद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः। कक्षीवन्तम्। कक्षे भवा कक्ष्या अश्वोदरम्बन्धिनी रज्जुः। भवे छन्दसि (पा० ४-४-११०) इति यत्प्रत्ययः। सास्यास्तीत्यर्थे आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीव-त्कक्षीवद्० (पा० ८-२-१२) इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः। छन्दसीरः (पा० ८-२-१५) इति वत्वम्। यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः। मतुब्वतौ पित्त्वा-दनुदात्तौ। औशिजः। वश कान्तौ। इजि (उ० २-६९) इत्यनुवृत्तौ वशेः किच्च (उ० २-७०) इतीजिप्रत्ययः। तस्य कित्त्वाद् ग्रहिज्या० (पा० ६-१-१६) इत्यादिना सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः। तस्यापत्यम् (पा० ४-१-९२) इति प्राग्दीव्यतोऽण् (पा० ४-१-८३)। आदिवृद्धिः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह। यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हन्ता वसुवित् धनस्य लब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्द्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलप्रदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु। सेवताम्। परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः। अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह सिषक्तु सेवत इति सेवमानस्य (नि० ३-२१) इति। प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः। रेवान्। रयिरस्या-स्तीति मतुप्। रयेर्मतौ बहुलम् (पा० वा० ६-१-३७) इति यकारस्य सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम्। छन्दसीरः (पा० ८-२-१५) इति वत्वम्। आद्गुणः। ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वम्। नचान्तादिवच्च (पा० ६-१-८५) इत्यादिवद्भावेनेवर्ण-सम्पादनम्। वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात्। अन्यथा खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेना-

कारत्वादतो भिस ऐस् (पा० ७-१-९) इत्यैसादेशः स्यात्। नच निरवकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वम्। अग्निमान्थे दर्भस्तम्बः (तै० ब्रा० २-२-१-५)। उप ब्रह्माणि हरिवः (ऋ० १०-१०४.६) इत्यादाववकाशलाभात्। सत्यम्। अत्र गुणाप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मतुप्। कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति छन्दसीरः (पा० ८-२-१५) इति सूत्रकृता विवक्षितम्। अमुनैवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यन्ते वृत्तिकृता आरेवानित्यप्युदाहृतम्। ह्रस्वनुड्भ्याम्० (पा० ६-१-१०३) इत्यत्रारेशब्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यम् (पा० वा० ६-१-१७६) इत्यत्रारेशब्दो रैशब्दस्याप्युपलक्षणम्। अत एव हि रेवाँ इन्द्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टम्। अथवा ह्रस्वनुड्भ्याम् (पा० ६-१-१७६) इत्यत्रापि कदाचिद्ध्रस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयम्। एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्घ्रस्वात्परो मतुबिति रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिद्ध्यति। अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति। अमीवहा। अम रोग इत्येतस्माद्बन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः। तं हन्तीति बहुलं छन्दसि (पा० ३-२-८८) इति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वसुवित्। वसु विन्दतीति वसुवित्। क्विप् च (पा० ३-२-७६) इति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् पुष्टिवर्धनः। वर्धयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः। लिति (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सिषक्तु। षच समवाये। लोटि बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७६) इति शपः श्लुः। श्लौ (पा० ६-१-१०) इति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छन्दसि (पा० ७-४-७८) इत्यभ्यासस्येकारः। तुरः। तुर त्वरणे। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (पा० ३-१-१३५)। प्रत्ययस्वरः ॥२॥

तृतीयामृचमाह। अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः। तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक्। मा संपृणक्तु। शत्रूणां प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः। तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्रक्ष। पालय। मा। निपातः। शंसनं शंसः। भावे घञ्। ञित्वादाद्युदात्तः। अररुषः। अर्तेररुः (उ० ४-८०) इत्यन्तर्भावितण्यर्थाद् गताविन्यस्मादरुस्। गुणो रपरत्वम्। प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः। धूर्तिः। धुर्वी हिंसायाम्। क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (पा० ३-३-१७४) इति क्तिच्। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (पा० ७-२-९) इतीट्प्रतिषेधः। उपधायाश्च (पा० ७-१-१०१) इत्युपधादीर्घत्वम्। वलिलोपं बाधित्वोठि प्राप्ते राल्लोपः (पा० ६-४-२१) इति वकारलोपः। प्रणक्। पृची संपर्के। लङस्तिप्। इतश्च (पा० ३-४-९७) इतीकारलोपः। हल्ङ्यादिलोपः। कुत्वम्। रुधादिभ्यः श्नम् (पा० ३-१-७८)। तस्य व्यत्ययो बहुलम् (पा० ३-१-८५) इत्यडागमः। णत्वादेशः। अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वम्। चादिलोपे विभाषा (पा० ८-१-६३) इति निघाताभावः। मर्त्यस्य। मृङ् प्राणत्यागे। असिहसिमृ० (उ० ३-८५) इत्यादिना औणादिकस्तन् प्रत्ययः। मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छन्दसि (पा० ४-४-११०) इति यत्। यतोऽनावः (पा० ६-१-२४३) इत्याद्युदात्तत्वम्। रक्ष। रक्ष पालने। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। धातुस्वर एव शिष्यते। पादादित्वाच्च निघातः। रक्षा णः। द्व्यचोऽतस्तिङः (पा० ६-३-१३५) इति दीर्घः। उपसर्गाद् बहुलम् (पा० ८-४-२६) इति बहुलग्रहणा-

दनुपसर्गादपि नसो णत्वम्। ब्रह्मणस्पते। षष्ठ्याः पतिपुत्र० (पा० ८-३-५३) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः। सुबामन्त्रिते पराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह। इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यष्टमाणं हिनोति। प्राप्नोति वर्द्धयति वा। तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति। तथा सोमो हिनोति। स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति। न विनश्यति। घ। चादिरनुदात्तः। संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (पा० ६-३-१३३) इति दीर्घः। ब्रह्मणस्पतिः। उक्तम्। हिनोति। हि गतौ वृद्धौ च। स्वादिभ्यः श्नुः (पा० ३-१-७३)। तिपः पित्त्वाच्छ्नुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह। हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः। तथा सोमः पात्विन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु। दक्षिणा। दक्ष वृद्धौ। द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २-५१)। नित्त्वादाद्युदात्तः। अंहसः। नब्विषयस्य० (उ० २-३) इत्याद्युदात्तः ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः।

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता। तथाच गृह्ये मेखलामाबध्येति खण्डे पठ्यते। आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतम् (आ० गृ० १-२२) इति।

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह। मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषम्। प्राप्तवानस्मि। कीदृशम्। अद्भुतम्। आश्चर्यकरम्। इन्द्रस्य प्रियम्। सोमपाने सहचारित्वात्। काम्यम्। कमनीयम्। सनिम्। धनस्य दातारम्। सदसः। षद्लृ विशरणादौ। सर्वधातुभ्योऽसुन् (उ० ४-१७०) नित्त्वादाद्युदात्तः। पतिम्। पातेर्डतिः (उ० ४-५८)। टिलोपः। प्रत्ययस्वरः। प्रियम्। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (पा० ३-१-१३५)। इयङादेशः। प्रत्ययस्वरः। काम्यम्। कामयतेरचो यत् (पा० ३-१-९७)। णेरनिटि (पा० ६-४-५१) इति णिलोपः। यतोऽनावः (पा० ६-१-२१३) इत्याद्युदात्तत्वम्। सनिम्। षणु दाने। धात्वादेः षः सः (पा० ६-१-६४)। अच इः (उ० ४-१४०) इत्यनुवृत्तौ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च। (उ० ४-१४१) इति इप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अयासिषम्। या प्रापणे। लुङ्। मिपोऽमादेशः। यमरमनमातां सक् च (पा० ७-२-७३) इति सिच इडागमो धातोः सगागमः। निघातः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह। यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्पतिर्देवादृते न सिध्यति। सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं सम्बन्धमिन्वति। व्याप्नोति। यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः। यस्मात्। अन्यारादि० (पा० २-३-२९) इत्यादिना ऋतेयोगात्पञ्चमी। सावेकाचः० (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्ण० (पा० ६-१-१८२) इति प्रतिषेधः। सिध्यति। षिधु संराद्धौ। श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। यद्वृत्तान्नित्यम् (पा० ८-१-६७) इति निघातप्रतिषेधः। धीनाम्। सावेकाचः० (पा० ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। योगम्। युजिर् योगे। घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। इवि व्याप्तौ। शप्। इदितो नुम् धातोः (पा० ७-१-५८) इति नुम्। निघातः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह। आदनन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसम्पादनयुक्तं यजमानमृध्नोति। सदसस्पतिर्देवो वर्द्धयति। हविर्धानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः। तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तम्। अविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणोति। करोति। होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति। यद्वा होत्राऽस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति। श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु होत्रा गीः (निघ० १-११) इति पठितम्। हविष्कृतिम्। हविषः कृतिः सम्पादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या० (पा० ६-२-१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्राञ्चम्। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये (पा० ६-२-५२) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। पश्चादेकादेशस्वरः। अध्वरम्। न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्। नञ्सुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। हूयतेऽस्यामिति होत्रा देवता। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् (उ० ४-१५९) इति त्रन्। नित्त्वादाद्युदात्तः ॥८॥

नवमीमृचमाह। नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषम्। यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरोऽयं शब्दः। व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति। नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरः प्रशस्यो भवति। (नि० ८-६) इति। अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वम्। एतमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाम्नायते। प्रजा वै नरो वाक् शंसः (ऐ० ब्रा० ६-२७) इति। अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्देवो यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यम्। शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि। कीदृशम्। सुधृष्टमम्। अत्याधिक्येन धार्ष्ट्ययुक्तम्। सप्रथस्तमम्। अतिशयेन प्रख्यातम्। सद्ममखसम्। प्राप्ततेजस्कम्। तत्र दृष्टान्तः। दिवो न। द्युलोकानिव। आदित्यचन्द्राधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः। सुधृष्टमम्। शोभनं धृष्णोतीति सुधृक्। क्विप् च (पा० ३-२-७६) इति क्विप्। आतिशायनिकस्तमप्। षकारस्य जश्त्वाभावश्छान्दसः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः। अपश्यम्। पाघ्रा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना पश्यादेशः। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः (पा०६-४-७१) इत्यट उदात्तत्वम्। पादादित्वान्न निघातः। सप्रथस्तमम्। प्रथ प्रख्याने। प्रथनं प्रथः। सर्वधातुभ्योऽसुन् (उ० ४-१९०)। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे (पा० २-२-२८) इति बहुव्रीहिसमासः। वोपसर्जनस्य (पा० ६-३-८२) इति सादेशः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा० ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। दिवः। ऊडिदम्० (पा ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। सद्ममखसम्। सीदति इति सद्म। षद्लृ विशरणादौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-७५) इति मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। सद्म महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चत्रिंशो वर्गः।

॥१९॥

१·१९

प्रतित्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम्। ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्। देवता त्वनुक्रम्यते। प्रतित्यमाग्निमारुतमिति। कारीरीष्टौ प्रतित्यमेषा धाय्या। तथाच सूत्रितम्। वर्षकामेष्टिः

कारीरी तस्यां प्रतित्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये। (आ० श्रौ० २-२३) इति।

तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह। त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे अग्ने यो यज्ञ-श्चारुरङ्गवैकल्यरहितः। त्वं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे। प्रकर्षेण त्वं हूयसे। तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि। आगच्छ। सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता। तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ। (नि० १०-३६) इति। प्रति। निपात आद्युदात्तः। त्यम्। त्यदादीनामः। (पा० ७-२-१०२) प्रातिपदिकस्वरः। चारुम्। दृसनिजनिचरि० (उ० १-३) इत्यादिना ञुण्। अत उपधाया वृद्धिः। ञित्वादाद्युदात्तः। गोपीथाय। निशीथगोपीथावगथाः (उ० २-९) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः। प्र। निपातस्वरः ॥१॥

द्वितीयामृचमाह। हे अग्ने महो महतस्तव सम्बन्धिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो नहि। उत्कृष्टो देवो न भवति खलु। तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति। ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनु-तिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रतौ इज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः। मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत्। नहि। एवमादीनामन्तः (पा० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः। देवः। पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः। महः। महतस्तलोपः छान्दसः। बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम् (पा० वा० ६-१-१७३) इति विभक्ते-रुदात्तत्वम्। तव। युष्मदस्मदोर्ङसि (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तत्वम्। क्रतुम्। कृञः कतुः (उ० १-७७)। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गहि। गम्लृ सृप्लृ गतौ। लोटः सेर्हिः। बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति शपो लुक्। अनुदात्तोपदेश० (पा० ६-४-३७) इत्यादिनानु-नासिकलोपः। तस्यासिद्धवदत्राभात् (पा० ६-४-२२) इत्यसिद्धत्वादतो हेः (पा० ६-४-१०५) इति लुक् न भवति। निघातः ॥२॥

तृतीयामृचमाह। हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भि-रित्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। विश्वे। सर्वं सप्तविधगणोपेताः। सप्तगणा वै मरुतः (तै० सं० २-२-११-१) इति श्रुतेः। देवासः। द्योतमानाः। अद्रुहः। द्रोहरहिताः। वर्षणेन सर्वभूतोप-कारित्वात्। तथा चोपरिष्टादाम्नायते। उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः (ऋ० सं० ५-५५-५) इति। शाखान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते। मरुतः पृषयन्त स्येत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशते (तै० ब्रा० ३-३-९-४) इति। रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः। रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते (नि० ४-१९-१) इति। रजसः। नब्विषयस्यानिसन्तस्य (फि० २-३) इत्याद्युदात्तः। विदुः। विद ज्ञाने। विदो लटो वा। (पा० ३-४-८३) इति झेरुसादेशः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्त-योगान्निघाताभावः। विश्वे। पचाद्यजन्तः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अद्रुहः। संपदादित्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्यन्तोदात्तत्वम्। कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यतो नञ् न गतिर्न कारक इति ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह। ये मरुत उग्रास्तीव्राः सन्तोऽर्कमुदकमानृचुः। अर्चितवन्तः। वर्षणेन

संपादितवन्त इत्यर्थः। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। ओजसा बलेनानाधृष्टासोऽतिरस्कृताः। सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः। अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति। आपो वा अर्कः (श० ब्रा० १०-६-५-२) इति। तन्निर्वचनं च त एवमामनन्ति। सोऽर्चन्नचरत्तस्याचत आपाऽजायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् (श० ब्रा० १०-६ ५-१) इति। जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽचन् उदकसत्यसङ्कल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्। तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम्। तदानीमर्चतो मम कमभूदित्यवोचत्। तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः। आनृचुः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अनाधृष्टासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ओजसा। उब्जेर्बले बलोपश्च (उ० ४-१९२) इत्यसुन्। नित्त्वादाद्युदात्तः ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह। ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। शुभ्राः। शोभमानाः। घोरवर्पसः उग्ररूपधराः। सुक्षत्रासः। शोभनधनोपेताः। रिशादसः। हिंसकानां भक्षकाः। मघमित्यादिषु अष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भगः (निघ० २-१०) इति पठितम्। शुभ्राः। स्फायितञ्चि० (उ० २-१३) इत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। घोरवर्पसः। घोरं वर्पो येषां ते। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सुक्षत्रासः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि (पा० ६-२-११९) इत्येव तु न भवति। क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः। तानदन्तीति रिशादसः। सर्वधातुभ्योऽसुन् प्रत्ययः। नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः।

सूक्ते षष्ठीमृचमाह। ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते। तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। नाकस्य। कं सुखम्। तदस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ्। न अको नाक इति नञा तत्पुरुषः। नलोपो नञः (पा० ६-३-७३) इति लोपो न भवति। नभ्राणनपात्० (पा० ६-३-७५) इत्यादिना प्रकृतिभावात्। तत्पुरुषे तुल्यार्थ० (पा० ६-२-२) इत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम्। प्रथमस्य तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद् बहुव्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्। अधिशब्द उपर्यर्थे। उपसर्गप्रतिरूपको निपातः। रोचने। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेः (पा० ३-२-१४९) इति युच्। चितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। दिवि। ऊडिदम्० (पा० ६-१-१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। देवासः। आज्जसेरसुक् (पा० ७-१-५०) इत्यसुक्। आसते। आस उपवेशने। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। ऋत्यादादेशः। अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४-७२) इति शपो लुक्। अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगाच्च निघातः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह। ये मरुतः पर्वतान्मेघानीङ्खयन्ति। चालयन्ति। तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः। कुर्वन्तीति शेषः। निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः।

तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। ईङ्खयन्ति। उख उखीत्यादावीङ्खिर्गत्यर्थः। हेतुमति च (पा० ३-१-२६) इति णिच्। इदितो नुम् धातोः (पा० ७-१-५८) इति नुम्। णिजन्तधातोश्चितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वर एव शिष्यते। पर्वतान्। पुर्व पर्व मर्व पूरणे। औणादिको भृमृदृशि० (उ० ३-११०) इत्यादिनाऽतच्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह। ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वन्ति। आप्नुवन्त्याकाशमिति शेषः। किञ्च। ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति। तैमरुद्भिरित्यन्वयः। तन्वन्ति। तनु विस्तारे। लटो झोऽन्तः। तनादिकृञ्भ्य उः (पा० ३-१-७९)। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ एवाद्युदात्तत्वम्। समुद्रम्। उन्दी क्लेदने। स्फायितञ्चि० (उ० २-१३) इति रक्। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

नवमीमृचमाह। हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसम्बन्धिनं मधुररसमभिसृजामि सर्वतः संपादयामि। अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ। अभि। एवमादीनामन्तः (फि० ४-१३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। त्वामौ द्वितीयायाः (पा० ८-१-२३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः। पूर्वपीतये। पूर्वा चासौ पीतिश्च। पुंवत्कर्मधारय० (पा० ६-३-४२) इत्यादिना पुंवद्भावः। सृजामि। सृज विसर्गे। मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। विकरणस्वरः। सोम्यम्। सोममर्हति यः (पा० ४-४-१३७)। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। मधु। फलिपाटिनमि० (उ० १-१८) इत्यादिना उप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। अन्यद्गतम्। अत्र यास्कः। अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ। (नि० १०-३७) इति ॥९॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां
प्रथमेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ २० ॥

१·१०१

प्रमन्दिने इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमाङ्गिरस्य कुत्सस्यार्षम्। अष्टम्याद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्। प्रमन्दिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्राविण्युपनिषद् चतुस्त्रिष्टुबन्तमिति। दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम्। विश्वजित इति खण्डे सूत्रितं प्रमन्दिने इमा उ त्वेति मरुत्वतीयमिति (आ० श्रौ० ८-७)।

प्रथमामृचमाह। हे ऋत्विजः। मन्दिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमत् हविर्लक्षणेनान्नेनोपेतं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत। प्रकर्षेणोच्चारयत। य इन्द्रः ऋजिश्वना एतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः। कृष्णो नाम कश्चिदसुरः। तेन निषिक्त-

गर्भास्तदीया भार्या निरहन्। अवधीत्। कृष्णमसुरं हत्वा तदीयपुत्राणामपि अनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तदीयभार्या अप्यवधीदित्यर्थः। अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे। आह्वयामहे। मन्दिने। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। औणादिक इनिप्रत्ययः। तदुक्तं यास्केन मन्दी मन्दतेस्तुतिकर्मणः (नि० ४-२४) इति। पितुमत्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् (पा० ६-१-१७६) इति मतुप उदात्तत्वम्। कृष्णगर्भाः। कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः। परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा० ६-२-१९९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अवस्यवः। औणादिको भावेऽसुन्। अव इच्छति अवस्यति। सुप आत्मनः क्यच् (पा० ३-१-८)। क्याच्छन्दसि (पा० ६-४-९) इति विकल्पादुपधादीर्घाभावः। सख्याय। सख्युः कर्म सख्यम्। सख्युर्यः (पा० ५-१-१२६) इति यप्रत्ययः। हवामहे। ह्वेञो लटि बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् ॥१॥

द्वितीयामृचमाह। य इन्द्रो जाहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रमहन्। अवधीत्। अपि च य इन्द्रः शम्बरमेतन्नामकमसुरं चावधीत्। तथा अव्रतम्। व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुमेतत्सञ्ज्ञकमसुरञ्च य इन्द्रोऽवधीत्। किञ्च य इन्द्रोऽशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्सञ्ज्ञकमसुरम्। नि अवृणक्। न्यवर्तयत्। समूलं हतवानित्यर्थः। तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याय आह्वयामहे। व्यंसम्। विगतावंसौ यस्मात्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यण उदात्तस्वरितयोर्यणः० (पा० ८-२-४) इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। हृष तुष्टौ। अत्र वृद्ध्यर्थः। छन्दसि लिट् (पा० ३-२-१०५)। लिटः कानज् वा (पा० ३-२-१०६) इति तस्य कानजादेशः। अन्येषामपि दृश्यते (पा० ६-३-१३७) इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम्। चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। अशुषम्। शुष शोषणे। इगुपधलक्षणः कः। शुषः शोषका न सन्त्यस्येत्यशुषः। परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा० ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अवृणक्। वृजी वर्जने। रौधादिकः ॥२॥

तृतीयामृचमाह। यस्येन्द्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तेते। यस्य चेन्द्रस्य व्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते। वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः। अपि च सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते। तथा यस्येन्द्रस्य व्रतं कर्म सिन्धवो नद्यः सश्चति। वचनव्यत्ययः। गच्छन्ति। सश्चतिगतिकर्मा। इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः। तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याय हवामहे। द्यावापृथिवी। द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ। दिवो द्यावा (पा० ६-३-२९) इति द्यावादेशः। स चाद्युदात्तो निपातितः। पृथिवीशब्दो ङीषप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। देवताद्वन्द्वे च (पा० ६-२-१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वा छन्दसि (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह। य इन्द्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः। तथा य इन्द्रो गोपतिः। न केवलमेकस्या गोः किन्तु सर्वासामित्याह गवामिति। सर्वासां गवामधिपतिर्भवति। वशी। अपराधीनः। स्वतन्त्र इत्यर्थः। अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरः नैश्चल्येनावतिष्ठमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्यृतः प्राप्तो भवति। आरितः प्रत्यृतः स्तोमान् (नि० ५-१५) इति निरुक्तम्।

यश्चेन्द्रोऽअन्यतः सन्वतां यागकर्तृणां विरोधिनो वीळोश्चित्। दृढस्यापि शत्रोर्वधो हन्ता। तं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे। गवाम्। न गोश्वन्साववर्ण० (पा० ३-१-१८२) इति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः। गोपतिः। पत्यावैश्वर्ये (पा० ६-२-१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आरितः। ऋ गतौ। अस्मादागमन्ताण्णिष्ठा। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगभावः। यद्वा सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनाम् (म० भा० ३-१-२२-३) इति विहितस्य यङो यङोऽचि च (पा० २-४-७४) इत्यत्र चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः (पा० ६-१-६) इति ऋ इत्येतस्य द्विर्वचने उरदत्वहलादिःशेषयोः सतोरुग्रिकौ च लुकि (पा० ७-४-९१) इति रुक्। ततो निष्ठायां छान्दस इडागमः। ऋकारस्य यणादेशः। रो रि (पा० ८-३-१४) इत्यभ्यासरेफलोपः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (पा० ६-३-१११) इति दीर्घत्वम्। वधः। कृत्यल्युटो बहुलम् (पा० ३-३-११३) इति बहुलवचनाद्धनश्च वधः (पा० ३-३-७६) इति कर्तर्यप् वधादेशश्च। स चादन्तः। अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥४॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी। यश्च ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहृता गा अविन्दत्। अलभत। अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्गुढा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः। अपि च य इन्द्रो दस्यूनुपक्षपयितॄनसुरानधरान्निकृष्टान् कृत्वा अवातिरदवधीत्। अवतिरतिर्वधकर्मा। तं मरुत्वन्तं सख्याय आह्वयामहे। जगतः। गम्लृ सृप्लृ गतौ। वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २-७४) इत्यतिप्रत्ययान्तो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः। प्राणतः। श्वस प्राणने। अन च। अस्माल्लटः शता। अदादित्वाच्छपो लुक्। शतुरनुमः० (पा० ६-१-१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। षष्ठ्याः पतिपुत्र० (८-३-५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥५॥

षष्ठीमृचमाह। य इन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्धमाह्वातव्यः। यश्च भीरुभिर्भयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः। अपि च य इन्द्रो धावद्भिः पराजयेन पलायमानै रक्षार्थमाहूयते। यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते। यञ्चेन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येषु अभिसन्दधुः। आभिमुख्येन स्थापयन्ति। तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे। शूरेभिः। बहुलं छन्दसि (पा० ७-१-१०) इति भिस ऐसभावः। हव्यः। ह्वयतेरचो यत् (पा० ३-१-९७) इति यत्। ह्वः० (पा० ६-१-३२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम्। गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैव (पा० ६-१-८०) इत्यवादेशः। भीरुभिः। भियः क्रुक्लुकनौ (पा० ३-२-१७४) इति क्रुप्रत्ययः। धावद्भिः। सृ गतौ। सर्तेर्वेगितायां गतौ लटः शतरि शपि पाघ्रा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना धावादेशः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरः शिष्यते। जिग्युभिः। जि जये। लिटः क्वसुः। द्विर्वचने सँल्लिटोर्जः (पा० ७-३-५७) इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम्। भिसि अयस्मयादित्वेन भत्वाद्वसोः सम्प्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) इति सम्प्रसारणम्। छान्दसोऽन्त्यलोपः ॥६॥

सप्तमीमृचमाह। विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यास्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम्। यद्वा। रोदयितॄणां प्राणानाम्। प्राणा हि शरीरान्निर्गताः सन्तो

बन्धुजनाश्रोदयन्ति। प्रदिशा। प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहेति। अन्तरिक्षे गच्छति। तथा चाम्नायते योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां प्राणानादायोदेति (तै० आ० १-१४-१) इति। अपिच रुद्रैभिरधिभूतं वर्तमानं रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा माध्यमिका वाक् पृथु विस्तीर्णं ज्रयो वेगं तनुते विस्तारयति। प्रसङ्गादत्र मरुतां स्तुतिः। तमरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुत प्रख्यातं सूर्यसमानमिन्द्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक्। अभ्यर्चति। आभिमुख्येन स्तौति। तं मरुत्वन्तमिन्द्रं सख्याया-ह्वयामहे। प्रदिशा। दिश अतिसर्जने। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ज्रयः। जि ज्रि अभिभवे। ज्रीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति ज्रयो वेगः। करणे असुन्। मनीषाअभीत्यत्रैषाअक्षादित्वात्प्रकृति-भावः ॥७॥

अष्टमीमृचमाह। हे मरुत्वो मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने गृहे। यद्वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे। यद्वा यदि वा अवमे अर्वाचीने वृजने। वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धन-मिति वृजनं गृहम्। तस्मिन्मादयासे। अतोऽस्मादुभयविधात्स्थानान्नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छ आभिमुख्येन। आयाह्यागच्छ। हे सत्यराधः सत्यधन। त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृम। कृतवन्तः। मरुत्वः। मतुवसोरु० (पा० ८-३-१) इति सम्बुद्धौ नकारस्य रुत्वम्। सधस्थे। सुपि स्थः (पा० ३-२-४) इति कप्रत्ययः। सधमादस्थयोश्छन्दसि (पा० ६-३-९६) इति सह-शब्दस्य सधादेशः। मादयासे। मद तृप्तियोगे। चुरादिरात्मनेपदी। लेट्याडागमः। त्वाया। त्वामात्मन इच्छति इत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् (पा० ३-१-८) प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पा० ७-२-९) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः। व्यत्ययेन दकारस्यात्वम्। अप्रत्ययात् (पा० ३-३-१०२) इत्यकार-प्रत्ययः। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इति तृतीयाया लुक् ॥८॥

नवमीमृचमाह। हे सुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम। अभिषुतवन्तो वयम्। हे ब्रह्मवाहः। ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोह्यमान प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया आहवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकृम। कृतवन्तः। हे नियुत्वः। नियुतोऽश्वाः। तद्वन्निन्द्र। अध अनन्तरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्सञ्ज्ञाकैर्देवैः सगणः सहितः सन्नस्मिन्वर्तमाने यज्ञे बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे उपविश्य मादयस्व। तृप्तो भव। सुषुम। षुञ् अभिषवे। लिटि क्रादिनियमप्राप्त-स्येटः, अनित्यमागमशासनम् (पा० प० ८४) इति वचनादभावः ॥९॥

दशमीमृचमाह। हे इन्द्र हरिभिरश्वैः सह मादयस्व। तृप्तो भव। ये ते तव स्वभूतास्तदर्थं शिप्रे हनू संहते विष्यस्व। सोमपानार्थं विवृते कुरु। तथा धेने पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके विसृजस्व। सोमपानार्थं विश्लिष्टे कुरु। हे सुशिप्र। शिप्रे हनू नासिके वा। शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आवहन्तु। अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु। त्वं चोशन् कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवींषि प्रति जुषस्व। प्रत्येकं सेवस्व। मोदासिष्ठाः। विष्यस्व। षोऽन्तकर्मणि। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। दिवादित्वाच्छ्यन्। ओतः श्यनि (पा० ७-३-७१) इत्योकारलोपः। उपसर्गात्सुनोति० (पा० ८-३-६५) इति षत्वम् ॥१०॥

एकादशीमृचमाह। मरुत्स्तोत्रस्य। मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः। तस्य। वृजनस्य शत्रूणां क्षेप्तुरिन्द्रस्य सम्बन्धिना गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेनेन्द्रेण वाजमन्नं सनुयाम। लभेमहि। यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो द्यावापृथिव्यौ च

ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु । वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमन्दिनिधाञभ्यः क्युः (उ० २-८२) इति क्युप्रत्ययः ॥११॥

॥ २१ ॥

१·१२५

प्रातारत्नमिति सप्तच पञ्चमं काक्षीवतम् । दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यम् । या तेनोच्यते सा देवता (अ० नु० २-५) इति परिभाषितत्वात् । त्रैष्टुभम् । उपेत्यादिके द्वे जगत्यौ । "प्रातारत्नं स्वनयस्य दानस्तुतिरुप जगत्यौ" इत्यनुक्रमणिका । तत्र प्रथमा । अत्रेतिहासमाचक्षते दीर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति यास्यन्मध्येमार्गं रात्रौ विश्रान्तः । प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजाऽनुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ । तं च राजा पाणि गृहीत्वा स्वकीये चासन उपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः प्रपच्छ भगवन्कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तञ्चाचचक्षे । स च राजा सम्भाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दशकन्याः शतं निष्कानश्वशतं पुङ्गवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् । ननु कथा नामाश्वबन्धनी रज्जुस्तद्वान्कक्षीवान् । अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितम् । अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् (मनु० १०-७६) । तस्माद् ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष दोषः । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरुशिङ्नामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरठेन महर्षिणा सह रन्तुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलङ्कृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिङ्नामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्याम् (ऋ० सं० १-११६) इत्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितम् । अतोऽस्य क्षत्रियसम्बन्धात्कक्षीवानिति नामोपपन्नम् । दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव । इदमादिसूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकम् । नन्वनुक्रमण्यां स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो भावयव्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यते इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृचि "अभिक्षितो भाव्यस्ये"ति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात्प्राधान्यमुपजीव्य पृथगुपात्तम् । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा "आ स्वास" इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन दत्ता (ऋ० सं० १-१२६-३) इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धम् ।

स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन्परोक्षेणैव दानप्रकारं शंसति। स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति। अस्मत्संनिधौ स्थापयति। ददाति। तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान्। चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते। पितुः समीपे स्थापयति। अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्र-भृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन्नायुर्जीवितं च वर्धयन्सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनः पुनर्वर्धनेन सचते। असौ राजा सङ्गच्छतामिति तव दातु-राशिषं प्रार्थयते ॥१॥

अथ द्वितीया। अत्र कक्षीवतः पिताऽऽनीतेन धनेन सन्तुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते। असौ स्वनयो राजा सुगुरसत्। शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु। तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु। तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन्नस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत्प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति। दधातु। ददातु। यतोऽयं राजा गोहिरण्या-श्वान्नानि बहुसङ्ख्यानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव। कस्यैवमाशीरिति स उच्यते। यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयन्तं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यदृच्छया गन्तारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति। गमनत उत्कृष्टं बध्नाति। गतिं निरुणद्धीत्यर्थः। प्रतिबन्धे दृष्टान्त उच्यते। मुक्षीजयेव पदिम्। मुच्यमाना सती बन्धनं जयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः। तथा पाशको यथा पदिं गन्तारं मृगपक्ष्यादिक-मुत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति। पदिरितिपदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयं मन्त्रो व्याख्यातः। सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो महद्धास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमार। मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्चेति (नि० ५-१९) ॥२॥

अथ तृतीया। प्रातः पूर्वेद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव सुकृतस्य शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिने इदानीमायम्। प्राप्तोऽस्मि। अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्था-त्पूर्वेद्युः प्रातरिति गम्यते। कीदृशम्। इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरुत्रातारम्। पुत्रः पुरु त्रायतेः (नि० २-११) इति यास्कः। कर्तारमित्यर्थः। केन साधनेन तदुच्यते। वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन। यद्वा तेन सहित इति सहार्थे तृतीया। किञ्च तदानीं तेन समृद्धेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मदसाधनस्य सोमस्य। मत्सरः सोमो मन्दते-स्तृप्तिकर्मणः (नि० २-५) इति निरुक्तम्। तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय। आत्मानं पायय। इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः। कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय। समृद्धं कुरु। पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥३॥

अथ चतुर्थी। पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम्। तमेव सोमयागं फल-प्रदर्शनेन स्तौति। सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्नुतपयोधराः। सिन्धुः स्यन्दनाद् (नि०

६-२६) इति यास्कः। मयोभुवः सुखभावयित्र्यः। मय इति सुखनाम। मयः शग्म्यम् (निघ० ३-६) इति तन्नामसु पाठात्। धेनवः प्रीणयित्र्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणतिं कुर्वन्तं च। न केवलमीजानमपि तु यक्ष्य इत्यध्यवसितवन्तमप्युप उपेत्य क्षरन्ति। स्रवन्ति। प्रीणयन्तीत्यर्थः। न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्त्वात्सर्वेषां सोमयागानामग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वात्तस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतो न गवादिकमिति वाच्यम्। स्वर्गवद्गवादिकामनयाऽपि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात्। न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलमपि तु सुकृतसाधनानि कर्मान्तराण्यधितिष्ठतामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति पृणान्तं पितॄन्प्रीणयन्तम्। पपुरिं प्रीणनशीलमिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्योऽन्नसमृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः। यद्वा घृतकुल्याः। विश्वतः सर्वत उपेत्य यन्ति प्राप्नुवन्ति। प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी। सोमयागप्रशंसाप्रसङ्गेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति। यद्वा सोमस्यैव प्रस्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चासूक्तपरिसमाप्ति सोमयाग एव तैः प्रस्तूयते। यः श्रो मर्त्यः पृणाति। हविरादिदानेन देवान्प्रीणाति स नाकस्य। कमिति सुखनाम तद्विरुद्धमकम्। न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः। तथा श्रूयते—नवा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्चनाकमिति (नि० २-१४) (का० स० २१-२)। तस्य पृष्ठे उन्नते उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमाकल्पान्तं तिष्ठति। यद्वा अधितिष्ठति। अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति। न केवलं स्वर्गाश्रयणं किन्तु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते। स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः। ह इति प्रसिद्धौ। तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षन्ति। गच्छन्ति। रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः। किञ्चेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते। सेचयति तोषयतीत्यर्थः। दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥५॥

अथ षष्ठी। दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणाम्। इच्छब्द एवकारार्थः। तेषामेवार्थं इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः। किञ्च दक्षिणावतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसम्बन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता लोका वा समृद्धा भवन्ति। किञ्च दक्षिणावन्त एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते। सेवन्ते। यद्वा। दानोपहतपाप्मान आत्मानं विदित्वाऽमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते। प्राप्नुवन्ति। यज्ञेन दानेन (बृ० उ० ४-४-२२) इति श्रुतेः। किञ्च दक्षिणावन्त एवायुः प्रतिरन्ते। अतिदीर्घमेवायुष्यं लभन्ते। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धनार्थः। इदमिति सर्वत्र सम्बध्यते ॥६॥

॥ २२ ॥

१·१६३

यदक्रन्द इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभम्। अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्यम्। यदक्रन्दः सप्तोनेत्यनुक्रमणिका। आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि उपाकरणायावस्थितमश्वमाणाभिरेका

दशभिः स्तौति। तथाच त्रीणि छन्यानीति खण्डे सूत्रितम् तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन् । (आ० श्रौ० १०-८) इति ।

तत्र प्रथमा। हे अर्वन् अरणकुशलाश्व ते तव जातं जन्म जननमुपस्तुत्यम् उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यम् । स्तौतेरेतिस्तुशास० (पा० ३-१-१०९) इति क्यप् । ततस्तुक् । कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते। यद्यस्मात्समुद्रात् ।अन्तरिक्षनामैतत् । उदकसमुन्दनापादानाद्यक्षगन्धर्वादिसम्मोदनाधिकरणाद्वान्तरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः। यद्वा समुद्र आदित्यः समुन्दनाद्वृष्ट्या। तस्माद्वा जायमानः। सूरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ० १-१६३-२) इति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्प्रथममुद्यञ्जायमानः। स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रन्दः। महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुम् । किञ्च। ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्येनस्य पक्षाविव। तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः। तव बाहू हरिणस्य बाहू इव। तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया। यमेन नियामकेनाग्निना दत्तमेनमश्वं त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुरयुनक् । रथे योजितवान् । किन्त्वेनमश्वमिन्द्रः प्रथमः प्रकृष्टतमः। प्रथम इति मुख्यनाम । अध्यतिष्ठत् । अधिष्ठितवान् । अस्य गन्धर्वः सोमः। सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चाश्वस्य रशनां नियमनरज्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्न इति चेत् । हे वसवो रश्मयो यूयं सूरादादित्यादश्वमेवं महानुभावं निरतष्ट। निःशेषेण साधु संपादितवन्तः। यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते। हे वसवः स्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो यूयं सूरादादित्यादश्वमेनं निरतष्ट। अतक्षत। निरित्येष समित्यस्य स्थाने। तक्षतिः करोतिकर्मा। स च क्रियासामान्यवचनः। अत्रौचित्याद्धारणे वर्तते। सम्यग् धारितवन्त इत्यर्थः। तक्षेर्लङि छान्दसः शपो लुक् । स्कोः संयोगाद्योः० (पा० ८-२-२९) इति कलोपः ॥२॥

अथ तृतीया। हे अर्वन् त्वं यमोऽसि। नियमयिताग्निरसि। तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः। तथाऽऽदित्योऽसि। सूरान्निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः। तेन त्रितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुरसि। त्रित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वम् । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रित एतन्नामक ऋषिरसि। किञ्च हे अश्व त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः। वीत्येष समित्येतस्यार्थे। संपृक्तोऽसि। तेन गृहीतत्वात् । हे अश्वरूप ते तव दिवि द्युलोके आदित्ये वा वर्तमानस्य त्रीणि बन्धनान्युत्पत्तिकारणान्याहुः पुराविदः। वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि ॥३॥

अथ चतुर्थी। पूर्वं दिवि त्रीणि बन्धनानीत्युक्तम् । इदानीं स्थानत्रयेऽप्यपि त्रीणि बन्धनानीत्याह। हे अर्वन् ते तव दिवि बन्धनानि त्रीण्याहुः। तानि पूर्वमुक्तानि। अप्सु अप्सुपजीवित्वाद्भूलोकोऽप्शब्देनाभिधीयते। पृथिव्यां त्रीणि बन्धनान्याहुः। अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि। तथा समुद्रेऽन्तः समुद्रमध्ये समुद्रवणापादानात्समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन्त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत्स्तनितमिति। उतेव। इवशब्दश्चार्थे। अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं मे मह्यम् छन्त्सि कथयसि। किं कथयसीति

चेदुच्यते। ते तव परमं जनित्रं निरतिशयं जन्म। जनेरौणादिक इत्रप्रत्ययः। यत्र येषु। त्रिषूक्तेषु स्थानेष्वाहुः। कथयन्ति। यद्वा। यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः। सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात्। तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे वाजिन्नश्व ते तव सम्बन्धीन्यवमार्जनान्यङ्गसंशोधकानि स्थानानीमा इमान्युक्तानि द्युलोकादीनि। किञ्च सनितुर्यागसम्भक्तुस्तवेमेमानि शफानां निधाना निधानस्थानानि। सञ्चारप्रदेशा इत्यर्थः। किञ्चात्रैव ते तव भद्रा भन्दनीया कल्याणा रशना ग्रीवादिषु संप्रयुक्ता रज्जूरत्रापश्यम्। एषूक्तेषु स्थानेष्वपश्यम्। रशना विशेष्यन्ते। या गोपा गोपायित्र्यो रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाऽश्वस्य। कर्मणि षष्ठी। ऋतमभिरक्षन्ति। अभितः पालयन्ति। ता अपश्यम्। दृष्टवानस्मि। यद्वा इमा ते तवावमार्जनान्यङ्गप्रक्षालनसाधनान्युदकानि इमानि सनितुस्तव शफानां निधाना निधानानि देवयजनभूमयः सञ्चारप्रदेशा वा। अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य सम्बन्धिनोऽभिरक्षन्ति ता अपश्यम् ॥५॥

द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः।

अथ षष्ठी। हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानाम्। जानामि। अतिव्याप्तं भावयामि इत्यर्थः। कथम्। अवः। अवस्तात्। सामर्थ्याद् भूमेः। भूमिमारभ्य दिवान्तरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्यमवः। आवः। व्याप्नोषि। अतो व्याप्तं जानामि। किञ्च शिरोऽपश्यम्। तव शिर एवं पश्यामि। कथम्। सुगेभिः शोभनगमनसाधनैररेणुभिरपापैः पथिभिर्मार्गैः। आदित्यमण्डलादप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः। तत्र प्रतिबन्धाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वम्। तथाविधैस्तैर्जेहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत्। पतत्रि पतनवत्। शिरोऽपश्यम्। भावयामि। एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः। यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनान्तरिक्षमार्गेण दिवःसकाशाद्वावोऽवस्तादवाङ्मुखं पतयन्तं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतङ्गं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा। एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः। शिरश्चैवमपश्यम्। उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानम्। यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि। यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पृथं शिरसो दृश्यमानत्वात्पृथगभिधीयते ॥६॥

अथ सप्तमी। एवं गमनानन्तरं हे अश्व ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्यागदेशेऽपश्यम्। पश्यामि। कीदृशम्। गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिधावनस्थाने वेषः। कर्मणि षष्ठी। इषमिष्यमाणमन्नमन्नानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणम्। गन्तुमिच्छन्तम्। हे अश्व ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानट्। नशतिर्गतिकर्मा। अनुक्रमेण समीपं गमयति। आदित् अनन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विलम्बमकृत्वा ग्रसिष्ठो महानुभावेव ग्रसितृतमो भक्षयितृतमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः। गिरसि। भक्षयसि। महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्ववत्तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥७॥

अथाष्टमी। इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि तुल्य इति प्रतिपादयति। हे अर्वन गमन-

शीलाश्च त्वा त्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छति। ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात्। तथा मर्यो मर्त्यस्त्वा त्वामनु। जात्येकवचनम्। अनु गावः। गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति। तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौन्दर्यं त्वद्गमनु। तथा व्रातासो व्राताः सङ्घात्मका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा त्वामनु अनुसृत्य तव सख्यमीयुः। सखिभावं गच्छन्ति। देवा ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे। स्तुत्या मान्ति। अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरति त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥८॥

अथ नवमी। अयमश्वो हिरण्यशृङ्गो हितरमणीयशृङ्गो वा। उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा। अस्य पादा अयः। अयोमयाः। अयःपिण्डसदृशा इत्यर्थः। तथा मनोजवा मनोवेगाः। अथवैतदिन्द्रविशेषणम्। ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्य प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट आसीत्। किञ्चास्याश्वस्य हविरद्यं हविषो भक्षणम्। स्वार्थिको यत्। अदनयोग्यं हविर्वाऽपेक्ष्य देवा इति सर्वेऽपि देवा आयन् प्राप्ताः। य इन्द्रोऽर्वन्तं प्रथमः प्रथमभावी सन्नध्यतिष्ठत्। अधिष्ठितवान्। सहविष्ट्वेन स्वकीयत्वेन वाऽऽश्रितवान् इत्यर्थः। इन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठदिति ह्युक्तम् ॥९॥

अथ दशमी। अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते। ईर्मान्तासः। ईरिताः प्रेरिता अन्ता येषां ते तथोक्ताः। विरलान्ता इत्यर्थः। सिलिकमध्यमासः। संसृताः सङ्गता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः। मध्ये निबिडा इत्यर्थः। अथवा शरीरस्यैते विशेषणे। ईर्म ईरितः पुरतो नुन्न इत्यर्थः। तादृशः पृथुरन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः। तथा सिलिकमध्यमासः। संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशाः। पुरस्तात्प्रौढाः संलग्नमध्याश्चेत्यर्थः। जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तम्। समित्ययमुपसर्गो यतन्त इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः। शूरणासः। विक्रमणशीलाः। दिव्यासो दिविभवा अत्या अतनशीलाः। यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगन्तव्यः। ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः। एकव्यापारायां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते। शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पङ्क्तीभूय संयतन्ते। सम्यग्यत्नं कुर्वन्ति। तत्र दृष्टान्तः। हंसा इव। ते यथा श्रेणीभूता ईर्मान्तास इत्याद्युक्तरूपाः सन्तोऽन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत्। कदा। उच्यते। यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गन्तव्यं वा मार्गमाक्षिषुः। व्याप्नुवन्ति। तदा। अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति। इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति। संशूरणासो दिव्यासो अत्याः। शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः। हंसाइव श्रेणिशो यतन्ते। हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम्। श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति। यदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः (नि० ४-१३) इति ॥१०॥

द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

अथैकादशी। हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्णु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः। तथा तव चित्तं मनो वातइव ध्रजीमान्। शीघ्रगमनवायुरिव। तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः। किञ्च तव

शृङ्गाणि शिरसो निर्गताः शृङ्गस्थानीयाः केशाः पुरुत्रा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्ठिता विष्ठितानि। विविधं स्थिताः। किञ्च त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्णमाणानि वा। एवंभूताः केशाश्चरन्ति। यद्वाऽश्वस्य शृङ्गाभावात्तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥११॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्यग्निपुंप्रेषे मानोमित्र (ऋ० स० १-१६२) इति सूक्तानन्तरमुपप्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये। सूत्रितं च। "उप प्रागाच्छसनमिति द्वे" (आ० श्रौ० १०-८) इति।

सैषा सूक्ते द्वादशी। अयमर्वाऽरणाकुशलो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात्। उपप्रैति। किं कुर्वन्। देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन्। किञ्चास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नहनम्। बन्धुभूत इत्यर्थः। यद्वाऽस्य बन्धनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात्। एवंभूतोऽजः पुरो नीयते पुरतः प्राप्यते। अनु अनुसृत्य पश्चादनन्तरम्। अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एक एव, तथाप्यजाश्वोभयानन्तर्यप्रकटनाय पदद्वयम्। यद्वा अन्विति क्रियया सम्बध्यते। कवयोऽनूचानाः रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यन्ति। गच्छन्ति। ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः। यद्वा कवय इति मेधाविनाम। कविर्मनीषी (निघ० ३-१५) इति तन्नामसु पठितत्वात्। रेभ इति स्तोतृनाम। रेभो जरिता (निघ० ३-१६) इति तत्र पाठात् ॥१२॥

अथ त्रयोदशी। अर्वानरणाकुशलोऽयमश्व उपप्रागात्। उपगच्छति। किम्। यत् परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्र निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत्। किमर्थम्। पितरं मातरं चाच्छाभिमुख्येन प्राप्तुम्। हे अश्वाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः। एवंभूतो देवान्गम्याः। गच्छेः। हिशब्दो यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्यः (तै० स० १-२-४-२) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। अथानन्तरं यजमान आशास्ते कस्मै। दाशुषे। हविर्दत्तवते स्वस्मै। कानि। वार्याणि। वरणीयानि धनानि। यद्वा पुरुषस्य व्यत्ययः। आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥१३॥

द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः

॥ २३ ॥

१·१६४

अस्यवामस्येति द्विपञ्चाशदृचमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसम्। अत्रेयमनुक्रमणिका अस्य द्विपञ्चाशदल्पस्तवं त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पञ्चपादं साकंजानां यद्गायत्रेऽष्यंसशिङ्क्ते सहार्धगर्भा गौरीरिति जगत्यः। एतदन्तं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा प्रस्तारपङ्क्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमस्त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारिवाग्वाच इन्द्रं मित्रं सौर्यौ द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप् सौरी पर्जन्याग्निदेवता वाऽन्त्या सरस्वते सूर्याय वेति। अत्र स्तुत्यबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवनम्। इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते। अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते। अचिकित्वाञ्चिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते। पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते।

इयं वेदिरित्यत्र प्रतिवचनम्। य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते। अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा। न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म। द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा। पञ्चपादं पितरं, साकंजानां सप्तथं, यद्गायत्रे अधि, अयं स शिङ्क्ते, सप्तार्धगर्भा, गौरीर्मिमायेति षड् जगत्यः। समानमेतदित्यनुष्टुप्। तस्याः समुद्रा इति। प्रस्तारपङ्क्तिः। तल्लक्षणं छन्दोग्रन्थे सूत्रितम्। प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः (पि० ६-४-१) इति। पुरतः पूर्वार्द्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिरिति सूत्रार्थः। अनुक्रमण्यामप्युक्तम्—आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः (अनु० ८-६) इति। शिष्टा अनादिष्टपरिभाषया त्रिष्टुभः। गौरीर्मिमायेत्येतदन्तानां विश्वेदेवा देवता। तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्द्धस्य वाग्देवता। उत्तरार्द्धस्यापः। शकमयमित्यस्याः पूर्वार्द्धस्य शकधूमः। उक्षाणं पृश्निमित्युत्तरार्द्धस्य सोमो देवता। त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः। चत्वारिवागित्येषा वाग्देवताका। इन्द्रं मित्रं वरुणम्, कृष्णं नियानमित्येते सूर्यदेवते। द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता। यस्तेस्तन इत्यस्याः सरस्वती। यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवाः। समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता। दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता। कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह। स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात्त्रिरात्रोपोषितः शुचिः। सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात् इति (ऋ० वि० १-२६)। महाव्रते वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकं तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं प्रतीकम्। पञ्चमारण्यके सूत्रितम्। अस्यवामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घतमस एकचत्वारिंशतम् (ऐ० आ० ५-१३) इति।

तत्र प्रथमा। अत्र द्वितीयपादे तच्छन्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसम्बद्धो यच्छन्दोऽध्याहार्यः। योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य सम्भजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य। तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्ह्वातव्यस्याह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः। मध्ये भवो वायुरुच्यते। आदित्याग्नी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वम्। स चाश्नः सर्वत्र व्याप्तः। नहि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति। तादृशो भ्रातास्ति। भ्रातृस्थानीयो भवति। यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् मध्यमस्थानमन्तरिक्षलोकं वा हरतीति। वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते। पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता। मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भर्तव्यो भवति। किञ्च घृतपृष्ठः। घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति। भवति। त्रयाणां पूरणस्तृतीयः। उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वम्। भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यम्। रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात्। दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भर्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वम्। अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सप्तरश्मिपुत्रोपेतम्। ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रस्तुते मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेषु अस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वम्। ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यम्। अद्राक्षम्। भावनया आत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः। तथोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः। एवं वा। अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः। स्रष्टुरित्यर्थः। पलितस्य पालयितुः। स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः। स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः। परमेश्वरस्य

सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम्। तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति। जगद्धारकत्वेन वर्तते। स चाश्नो व्यापनशीलः। वायुना वै गौतम सूत्रेणायं लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संदृब्धानि (बृ० उ० ३-७-२) इति श्रुतेः। वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम्। किञ्चास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः। घृतमित्युदकनाम। तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते। तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा वा यस्य स तादृशः। पृष्ठं स्पृशतेः (नि० ४-२) इति निरुक्तम्। यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः। पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः। प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः। न स्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति। अत्रेषु मध्ये विश्पतिम् विशां प्रजानां पतिम्। उपलक्षणमेतद्। सर्वस्य पतिमित्यर्थः। सर्वस्य पतिः सर्वस्येशान इति श्रुतेः। सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशम्। स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः। अपश्यम्। पश्येयम्। साक्षात्करोमीत्यर्थः। अयमर्थः। स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः। तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ। तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात्सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि अध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम्। तथापि सरलत्वाभावाद्ग्रन्थ विस्तरभयाच्च न लिख्यते। यत्र द्वासुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिकोऽर्थः प्रतीयते तत्र प्रतिपादयामः। अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः। अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना। (नि० ४-२६)। तच्च व्याख्यानन्तत्रानुसन्धेयम् ॥१॥

अथ द्वितीया। एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम्। यद्यपि सप्त चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते। रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्सङ्ख्याका अश्वा युञ्जन्ति। अनु वहन्ति। वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय। किं वस्तुतः सप्त नेत्याह एकोऽश्वः सप्तनामा। एक एव सप्ताभिधानः सप्तधानमनप्रकारो वा। एक एव वायुः सप्त रूपाणि धृत्वा वहतीत्यर्थः। वाय्वधीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य। एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह। त्रिनाभि। वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रोपेतम्। अजरम्। अमरणधर्मकम्। अनर्वम्। अशिथिलम्। पुनस्तदेव विशेष्यते। यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा सर्वाणि भुवना इमानि प्रसिद्धानि जातान्यधि आश्रित्य तस्थुः। तिष्ठन्ति। यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति। सर्पणस्वभावाः सप्त युञ्जन्ति। सप्तसङ्ख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारका ऋतवो वा असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतव एकः साधारण इत्येवम्। अथवा मासद्वयात्मकाः षट्, अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति। एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः। सचैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः। सच ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति। धारयति। भ्रमयतीत्यर्थः। किम्। त्रिनाभि चक्रम्। तिस्रो नाभिस्थानीयाः सन्ध्याः संबद्धा वा त्रय ऋतवो यस्य तत्तादृशम्। के ते। ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः। यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः। तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनःपरिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजममरणम्। न हि कदाचिदपि कालो म्रियते। अनादिनिधनः काल इति स्मृतेः। अनर्वमप्रतिहतम्। ईदृशं संवत्सराख्यं

चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्तयति। संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात्। ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणम्। पुनः कीदृशं तत्। यत्र यस्मिञ्चक्र इमा विश्वा भुवना सर्वाणि भूतान्यधि तस्थुः। आश्रित्य तिष्ठन्ति। कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितेः। ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षान्तरप्रशंसा चेत्यनुक्रमण्यामुक्तम्। अयमपि मन्त्रो यास्केन सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः (नि० ४-२७)। तदत्राप्यनुसन्धेयम् ॥२॥

अथ तृतीया। इममुक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रश्मयोऽधितस्थुः। अधिष्ठिताः। संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति। कीदृशं रथम्। सप्तचक्रम्। चकनाचरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः। ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति। निर्वहन्ति च। तादृशं सप्त स्वसारः स्वयं सरणाः। स्वरादित्यः। तेन सारिताः। परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसङ्ख्याका रश्मय ऋतवश्चाभिसन्नवन्ते। अभिमुख्येन सङ्गच्छन्ते। असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः षडृतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वम्। यद्वोक्तमासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वम्। कीदृशो रथ इति तदुच्यते। यत्र यस्मिन्रथ उभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वररूपाणि निहितानि। सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यमित्यर्थः। यद्वा गवामुदकानां सप्त सर्वगास्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वसृषु निहिता। स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभिसन्नवन्ते ॥३॥

अथ चतुर्थी। एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह को ददर्श। को द्रष्टुं शक्नुयात्। कदा। प्रथमम्। सृष्टेः पूर्वम्। अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः। किम्। जायमानम्। प्रथमभावविकारापन्नम्। उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः। दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह। यद्यस्मादस्थन्वन्तमस्थिमन्तं सशरीरम्। उपलक्षणमेतत्। कार्यभावमापन्नमित्यर्थः। अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदान्तप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया बिभर्ति। गर्भवदन्तर्धारयति। अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो बिभर्ति। यद्वा केवलः परमेश्वरो मायासंवलितः स्विदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श। तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यस्तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानातीति चेत्सोऽपि न सम्भवतीत्यत आह। भूम्याः सम्बन्धि पार्थिवं स्थूलं शरीरम्। असुः प्राणः। तदुपलक्षितं सूक्ष्मं शरीरम्। असृक् शोणितम्। एतत्सप्तधातूपलक्षकम्। यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तम्। आत्मा तैः सम्बद्धश्चेतनः क स्वित्। कुत्रास्ते। न कश्चिदस्तीत्यर्थः। नान्यत्किञ्चनमिषत् (ऐ० आ० २-४-१) इति श्रुतेः। विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरुपगात्। उपगच्छति। तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन् समये कुत्रास्ति। प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि न स्त इत्यर्थः। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदिति श्रुतेः। यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श। कः साक्षात्करोति। जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो यद्यस्माद् बिभर्ति। द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः। शिष्टं समानम् ॥४॥

अथ पञ्चमी। पाकः पक्तव्योऽपक्वमतिरहं मनसाऽसंस्कृतेनाविजानन्नतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन्पृच्छामि। प्रश्नं करोमि। अज्ञाने कारणमाह एना एनानि पदानि सन्देहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि। देवानामपि गूढानीत्यर्थः। यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपायित्वा स्थापितानि। अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः। तानि कानीत्युच्यते। वत्से सर्वस्य निवासभूते बष्कये। बडिति सत्यनाम। तत्कयतीति बष्कय आदित्यः। यद्वा बष्कयो नामैकहायनो वत्सः। पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथङ्निर्देशाद् बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते। तस्मिन्नादित्येऽधि अधिकं सप्त तन्तून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थारूपान् कवयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद् पतिर्यक्तन्तून्वेतु वितत्निरे। वितन्वन्ति। यद्वा सप्त तन्तवः सप्त छन्दांसि। तानि वितन्वन्ति। किमर्थम्। ओतवै। सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्तन्तुसन्तानाय। यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः। यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः। ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥५॥

अथ षष्ठी। अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन्क्रान्तदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानत्रास्मिंस्तत्त्वविषये पृच्छामि। किमर्थम्। विद्मने। वेदनाय। परमार्थज्ञानाय। किं जानन्नेव पराभवार्थं नेत्याह। विद्वान्न पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव। यः परमेश्वरस्तस्तम्भ स्तम्भितवान् नियमितवान्। अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय (छा० उ० ८-४-१) इति श्रुतेः। किम्। इमा इमानि षट् रजांसि लोकात्रञ्जनात्मकान्। लोका रजांस्युच्यन्ते (नि० ४-१७) इति निरुक्तम्। यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम्। ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते। अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित्। किं स्विदेव। तत्र केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः। केश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वादिति भावः। यद्वा षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः। तान्यस्तम्भयत्तस्वम्। अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डल एकमद्वितीयं किमपि स्वित्। यत्किञ्चिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि। य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते (छा० उ० १-६-६) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः। अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान्द्योलोकान्भूलोकांश्च यस्तस्तम्भ। तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीँरुत द्यून् (ऋ० सं० २-२७-८) इति निगमः। तस्यास्य परब्रह्मणो रूपे नानाविधविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः। अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः। अस्तीत्येवोपलब्धव्यः (क० उ० २-६-१३) इति श्रुतेः ॥६॥

अथ सप्तमी। इहेदानीमेतद्दृश्यमानं तत्त्वमङ्ग क्षिप्रविचारे ब्रवीतु। कः। यो वेद सः। कीदृशं तत्। अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेर्गन्तुरादित्यरूपस्य पदं सर्वैर्गन्तव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते। किञ्चास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दुह्रते। क्षरन्ति। वव्रिम्। रूपनामैतत्। रूपं वसाना आच्छादयन्तोऽतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वसृष्टं पदा सृष्टेनैव मार्गेणापुः। पिबन्ति। भूमिं निरुदकां कुर्वन्ति इत्यर्थः। तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥७॥

अथाष्टमी । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तमाबभाज । आभजते । किमर्थम् । ऋते । उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । धीती । धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा सजग्मे । संश्लिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनन्तरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबन्धनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यन्तं क्लिन्ना निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता भवति बीजवापार्थम् । अत्रायं समाधिः । यथा काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति । सा चान्तर्वत्नी सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदत्रापि । अनन्तरं नमस्वन्त इत् भाविव्रीहि प्रियङ्ग्वाद्यन्नवन्त एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनमीयुः । प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविर्लक्षणान्नवन्त उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥८॥

अथ नवमी । माता । निर्मीयन्तेऽस्यां भूतानीति माता द्यौः । दक्षिणाया अभिमतप्रदानसमर्थायाः पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्ताऽऽसीत् । वर्षणाय समर्थाऽभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसङ्घो वृजनीषूदकवतीषु मेघपङ्क्तिषु अन्तर्मध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनन्तरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुसंयुक्तेषु सत्स्वमीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनन्तरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनन्तरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥९॥

अथ दशमी । एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा तिस्रो मातृः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा त्रीन् पितॄन् जगतां पालयितॄन् । लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान् । बिभ्रत् सन् ऊर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतोऽत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्यः उन्नतः । ईमेनं नावग्लापयन्ति । ग्लानं नैव कुर्वन्ति । नहि काल आदित्यो वा अन्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यन्तरिक्षे मन्त्रयन्ते । गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः । किम् । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थां विश्ववेदनीयां वा विश्वमिन्वामसर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणाम् । अमुष्यादित्यस्य सम्बन्धिनीं मन्त्रयन्त इत्यर्थः ॥१०॥

अथैकादशी । ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनः पुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वा वर्वर्ति । पुनः पुनर्वर्तते । सञ्चरति । कुत्र । द्यां परि । द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारम् । द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकैररै रथाङ्गावयवैर्युक्तम् । किञ्च तच्चक्रं नहि जराय नैव खलु जरायै भवति । हे अग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यग्निरित्युच्यते । अत्रास्मिंस्त्वदीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परमिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनः दुःखात्त्रातारो वाऽहोरात्ररूपास्तस्थुः । तिष्ठन्ति । निष्प-

यन्ते। षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येव तद्विभागः। सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहः समानः (ऐ० आ० ३-२-१) इत्यारण्यकम् ॥११॥

अथ द्वादशी। पञ्चपादं पञ्चसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतम्। एतद्धेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायम्। पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं वा। पुरीषमित्युदकनाम। उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परेऽर्द्धे। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। परस्मिन्नर्द्धेऽन्तरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः। तस्मिन्नर्पितमाहुः। एतदुपरि स्थितमत्राप्यनुषज्यते। यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनमतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः। अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः। किमिति। उपरे। उपरमन्तेऽस्मिन्नुपरताः प्राणिनोऽत्रेति वोपरः संवत्सरः। तस्मिन्। कीदृशे। सप्तचक्रे। सप्तादित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः। यद्वा। अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त। सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे। षळरे। षडृतव एवारा नाभौ प्रत्यृताः सम्बद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः। एतदुक्तं भवति। अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्तीव्रमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः। अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तमाहुरिति ॥१२॥

अथ त्रयोदशी। पञ्चर्तुरूपैररैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्त इत्यर्थः। किं च तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानोऽक्षो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते। न पीड्यते। किञ्च सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते। न भिद्यते। यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति। अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥१३॥

अथ चतुर्दशी। सनेमि समाननेम्येकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सनातनमपि जरारहितं विववृते। पुनः पुनर्विशेषेण वर्तते। उत्तानायामूर्ध्वतनायामीषायामुपरि विस्तृतभूम्यां वा दशेन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निषादपञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति। निर्वहन्ति। कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः। तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य। किञ्च सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम्। चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तम् (नि० ४-३)। रजसा वृष्ट्युदकेनावृतं व्याप्तमेति। गच्छति। उदकं रज उच्यत इति यास्कः (नि० ४-१९)। तादृशे मण्डले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातान्यर्पिता। अर्पितानि। तदधीनत्वात्तेषाम् ॥१४॥

अथ पञ्चदशी। साकञ्जानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सहानामृतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम्। थट् च छन्दसि (पा० ५-२-५०) इति थट्। एकजमेकोत्पन्नमाहुः। कालतत्त्वविदः। चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति। अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः। न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम्। अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः (तै० स० ६-५-३-४) इति श्रुतेः। तदेवोच्यते। षडिद्यमाः। इच्छब्द एवकारार्थः। षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गन्तारः। ते च देवजाः देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः। सप्तमाधारस्य

त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः। निःसूर्योऽधिकमासो वै मण्डलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः। तस्मात् षडेव देवजा अदेवज एकः। तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामशस्तत्तत्स्थाने निहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि। स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः स रसमह वसन्ताय प्रायच्छद्यवं ग्रीष्माय (तै० सं० ७-२-१०-१) इत्यादि। स्थात्रेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजन्ते। चलन्ति। जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥१५॥

॥ २४ ॥

२·२५

इन्धान इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम्। तथा चानुक्रान्तम्। इन्धानः पञ्च जागतं त्विति। लैङ्गिको विनियोगः।

तत्र प्रथमा। अयमिन्धानो ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वालयन्यजमानो वनुष्यतो हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून्वनवत्। वनुयात् हिंस्यात्। वनुष्यतिर्हिंसाकर्मेति यास्कः (नि०५-२)। इद्विति चार्थः। कृतब्रह्मा। ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः। रातहव्यः। रातं दत्तं हव्यं हविर्येन। एवंभूतः सन् शूशुवत्। वर्धते। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। अस्माण्ण्यन्ताल्लुङि रूपम्। तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रमति प्रसर्सते। अतीत्य भृशं प्रसरति। पौत्रमपि पश्यञ्चिरकालं जीवेदित्यर्थः। सर्तेर्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनात्मनेपदम्। यं यं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते। कुरुते। स समान एव भवतीत्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया। स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मीयैः पुत्रैर्वनुष्यतो हिंसतो वीरान्शत्रुपुत्रान् वनवत्। वनुयात् हिंस्यात्। अपिच गोभिः सहितं धनं पप्रथत्। प्रथयति विस्तारयति प्रथयतेर्लुङि चङ्येतद्रूपम्। तथात्मना आत्मनैव बोधति। सर्वं जानाति। अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः। किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्रस्तनयम्। विभक्तिव्यत्ययः। तनयस्तत्पुत्रश्च वर्धते। प्रवृद्धो भवति। यद्वा तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्द्धयति वृधिरन्तर्भावित-ण्यर्थो द्रष्टव्यः। अन्यद्गतम् ॥२॥

अथ तृतीया। सिन्धुः स्यन्दनशीला नदी क्षोदो न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शिमीवान्। शिमीति कर्मनाम। ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमान ऋघायतो हिंसतः शत्रूनोजसा बलेनाभिवष्टि। हन्तुमभितः कामयते। वश कान्तौ। इदमपरं निदर्शनम्। वृषेव वध्रीन्। वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या बलीवर्दाः। तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति। तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः। अपि चासावग्नेरिव प्रसितिः। प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला। षिञ् बन्धने। करणे क्तिन्। यथाग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि न वर्तवे। वारयितुं वा नैव शक्यते। अहशब्दोऽवधारणे। वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् वर्ततेर्वा तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः। अन्यद्गतम् ॥३॥

अथ चतुर्थी। तस्मै यजमानाय दिव्या दिविभवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसश्चतोऽसज्यमाना

अनिरुद्धाः सत्योऽर्वन्ति। गच्छन्ति। प्राप्नुवन्ति। अर्तेर्लटि रूपम्। तथा स यजमानः सत्वभिः। सत्वानः साधकाः परिचारकाः। तैः सहितः प्रथमोऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति। गवादिधनं प्राप्नोति इत्यर्थः। किञ्च। अनिभृष्टतविषिः। तविषीति बलनाम। अनिभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः सन्नोजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥४॥

अथ पञ्चमी। तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्यो धुनयन्त। चालयन्ति। एतदभीष्टफलसिद्ध्यर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः। तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि सन्ततानि पुरूणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि दधिरे। तस्मा एव धार्यन्ते। सुभगः शोभनधनो देवानां सुम्ने देवैः प्रत्ते सुखे वर्तमानः सन्नेधते। वर्धते। शिष्टं स्पष्टम् ॥५॥

॥ २५ ॥

३·१७

समिध्यमान इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्षम्। तदुक्तम् समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्त्वित्ति। आजुहोतेत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिति। तत्रेदं चतुर्थम्। वाजपेये बार्हस्पत्ये चरावग्निं सुदीतिमिति स्विष्टकृतो याज्या। वाजपेयेनेत्यादिखण्डे सूत्रितम् (आ० श्रौ० ९-९) अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये इति।

तस्मिन्सूक्ते प्रथमा। कतः स्तौति धर्म। धारणाद्धर्मः। अग्नेर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः। तथा च मन्त्रः। धर्माणामग्नि विदथस्य साधनम् (ऋ० सं० १०-९-२-२) इति। तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोप्रक्रमे अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः। यद्वा। अनुधर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो विश्ववारो विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः। शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः। घृतनिर्णिक्। घृतस्य तापनद्वारा विलयनेन शोधकः पावकोऽस्मदीयपापशोधकः सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः। एवं एवंभूतोऽग्निर्देवानस्माभिर्यजनीयान्देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरञ्जनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते। सम्यक् सिच्यते। प्रथमा। सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इति सुपो डादेशः। धर्म। धृ धारणे इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-७५) इति मनिन्। ह्रस्वत्वं छान्दसम्। नित्स्वरः। अक्तुभिः। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। अज्यते एभिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे। कित्त्वादुपधालोपः। प्रत्ययस्वरः। अज्यते। स एव धातुः। कर्मणि यक्। अनिदिताम्० (पा० ६-४-२४) इत्युपधालोपः। विश्ववारः। विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वरणं यस्येत्यत्र वृञ् वरणे इत्यस्य घञन्तस्य रूपं वारः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा० ६-३-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। घृतनिर्णिक्। णिजिर् शौचपोषणयोः। क्विप्। घृतं नेनेक्तीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः। यजथाय। यज देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणदानेषु। अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः। तादर्थ्ये चतुर्थी। प्रत्ययस्वरः ॥१॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्व होता सन् होत्रं होमसाधनं हविरयजोऽयाजीः। जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्वान् कर्मविषयकज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया द्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः। एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन्ननेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा देवान्यक्षि। यज। किञ्च त्वमद्येदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्रतिर। अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं नय गमय। तत्र दृष्टान्तो मनुष्वदिति। यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः। यथा। प्रकारवचने थाल् (पा० ५-३-२३) इति थाल्। लिति (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। अयजः। यजेर्लङि रूपम्। यच्छब्दयोगादनिघातः। होत्रम्। हु दानादनयोः। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् (उ० ४-१६८) इति त्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः। दिवः। ऊडिदम्० (पा० ६-१-१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। चिकित्वान्। कित ज्ञान इत्यस्य क्वसौ रूपम्। प्रत्ययस्वरः। अनेन। इदंशब्दस्य तृतीयैकवचनेऽनाप्यकः (पा० ७-२-११२) इत्यनादेशः। यक्षि। यजेर्लेटि रूपम्। मनुष्वत्। तत्र तस्येव (पा० ५-१-११६) इति वतिः। नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भत्वाद्रुत्वाभावः। प्रत्ययस्वरः। तिर। तरतेर्लेटि व्यत्ययेन शः। ऋत इद्धातोः (पा० ७-१-१००) इतीत्वम्। निघातः ॥२॥

अथ तृतीया। हे जातवेदो जातप्रज्ञ तव त्रीण्यायूंषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उषस एकाहाहीनसत्रगता उषोऽभिमानिन्यो देवतास्ते तवाजानीर्जनयित्र्यो मातरः। यद्वा उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्रः स्वसारः। तथा च स्वसॄः प्रकृत्य मन्त्रः। प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति (तै० सं० ४-३-११-३)। ताभिरुषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नं देवानां यक्षि। यष्टव्यदेवानां प्रयच्छ। अथानन्तरं विद्वान् जानंस्त्वं यजमानाय शं भव। सुखहेतुर्भव। योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव। तव। युष्मदस्मदोर्ङसि (पा० ६-१-२११) इत्याद्युदात्तः। तिस्रः। त्रिशब्दस्य स्त्रियां त्रिचतुरोः स्त्रियाम्० (पा० ७-२-९९) इति तिस्रादेशः। अचि र ऋतः (पा० ७-२-१००) इति रेफादेशः। तिसृभ्यो जसः (पा० ६-१-१६६) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। आजानीः। जन जनने। जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४-१३१) इति कर्तरि इण्। णित्त्वादुपधावृद्धिः। वा छन्दसि (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। अवः। अव रक्षणे। असुन्नित्यसुन्। नित्स्वरः। यक्षि। यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम्। यजमानाय। पूङ्यजोः शानन् (पा० ३-२-१२८) इति यजेः शानन्। नित्स्वरः। योः। यु मिश्रणे इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-७५) इति विच्। आर्धधातुकलक्षणो गुणः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥३॥

अथ चतुर्थी। जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने गृणन्तस्त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयमङ्गनादिगुणोपेतं सुदीतिं शोभनदीप्तिम्। अतएव सुदृशं सर्वैः सुदर्शनमीड्यं स्तुत्यं त्वा त्वां नमस्यामः। हविर्भिः पूजयामः। किञ्च। देवा अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवा अरतिम्। न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः। विषयेष्वसक्तम्। अतएवामृतस्य देवानामन्नभूतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वा तादृशं हव्यवाहं दूतमकृण्वन्। हविषां वोढारं दूतमकुर्वन्। दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी कार्यकारी चेति। तत्र त्वां कार्यकारिणमकार्षुरिति भावः। सुदीतिम्। दीङ्क्षये। दीयते विनाश्यते आभिस्तम इति करणे क्तिन्। दीतयो दीप्तयः। बहुव्रीहौ

नञ्सुभ्याम् (पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सुदृशम्। दृशिर् प्रेक्षणे। तस्मा-त्खल्प्रत्ययः खल्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति गुणाभावः। लिति (पा० ६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। गृणन्तः। गृणातिरर्चतिकर्मा। नमस्यामः। नमस् पूजायाम्। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् (पा० ३-१-१९) इति क्यच्। तदन्ताल्लटि रूपम्। पादादित्वान्न निघातः। दूतम्। टुदु उपतापे। दुतनिभ्यां दीर्घश्च (उ० ३-८९) इति क्तः। तत्सन्नियोगेन धातोर्दीर्घः। दूत इतस्ततः सञ्चारीत्यर्थः। प्रत्ययस्वरः। अरतिम्। रमु क्रीडायाम्। भावे क्तिन्। अकृण्वन्। कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लङि धिन्विकृण्व्योर च (पा० ३-१-८०) इत्युप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः। निघातः ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यष्टा यो यः कश्चि-द्धोता होमनिष्पादको द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सोमाख्येनान्नेन सह सत्ता निषण्णः सन् शम्भुर्यष्ट्रणां सुखभूरभूत्। द्वितीयपादमेवं यास्को (नि० ५-३) व्याचख्यौ। द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। द्वैधं सत्ता मध्यमे चोत्तमे च शम्भुः सुखभूः इति। चिकित्वो धर्मविषयकचेतनावन् हे अग्ने। तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनुधर्म धर्माननु तेनानुष्ठितधर्माननुलक्ष्य प्र यज। प्रकर्षेण देवान्पूजय। अथानन्तरं हे अग्ने त्वं नो-ऽस्माकं सम्बन्धिनमध्वरमिमं यज्ञं देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः। विधेहि। यजीयान्। यष्टृ-शब्दस्य तुश्छन्दसि (पा० ५-३-५९) इतीयसुन्। तस्मिन् तुरिष्ठेमेयस्सु (पा० ६-४-१५४) इति तृचो लोपः। नित्त्वादाद्युदात्तः। द्विता। द्विशब्दात्सङ्ख्याया विधार्थे धा (पा० ५-३-४२) इति धाप्रत्ययः। धकारस्य तकारश्छान्दसः। प्रत्ययस्वरः। सत्ता। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अस्य ताच्छीलिकस्तृन्। नित्स्वरः। स्वधया। स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा। आतोऽनुपसर्गे कः (पा० ३-२-३) इति कप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। शम्भुः। शं सुख-मस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम् (पा० ३-२-१८०) इत्यत्र मितद्र्वादे-रुपसंख्यानाद् डुप्रत्ययः। डित्त्वाट्टिलोपः। यज। यजेर्लोटि रूपम्। चिकित्वः। कित ज्ञान इत्यस्य क्वसौ रूपम्। मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि (पा० ८-३-१) इति नकारस्य रुः। अथा नः। निपातस्य (पा० ६-३-१३६) इति दीर्घः। धाः। डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य छान्दसे लुङि रूपम्। अडभावश्छान्दसः। देववीतौ। देवानां वीतिरशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिर्देववीतिः। वी कान्त्यादिष्वस्माद्भावे क्तिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥५॥

॥ २५ ॥

४·५४

अभूद्देव इति षडृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं सावित्रम्। अन्त्या त्रिष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-परिभाषया जगत्यः। तथा चानुक्रमणिका। अभूद्देवः षट् त्रिष्टुबन्तम् इति। अग्निष्टोमे वैश्वदेव-शस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्। तथा च सूत्रम् (आ० श्रौ० ५-१८)। अभूद्देव एकया दशभिश्च स्वभूते इति। आद्या सावित्रपशुस्यानुवाक्या। तथा च सूत्रम् (आ० श्रौ० ५-१८)। सावित्रेण पशुना चरन्त्यभूद्देवः सविता वन्द्यो नु नः इति।

सैषा प्रथमा। स सविता देवोऽभूत्। प्रादुरासीत्। अतोऽनु क्षिप्रमेव नोऽस्माकं वन्द्यो वन्दनीयो भवति। इदानीं यागकालेऽह्नस्तृतीयसवने नृभिरस्मदीयैर्होतृभिरुपवाच्यः स्तुत्यो भवति। यो देवो मानवेभ्यो मनोरपत्येभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रमणीयानि धनानि विभजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्यं द्रविणं गवादिलक्षणं धनं नोऽस्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत्। दद्यादित्यर्थः। तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥१॥

अथ द्वितीया। प्रथमं देवेभ्यो हि। हिशब्दः प्रसिद्धौ। देवेभ्यो यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं तत्साधनमुत्कृष्टतमं भागं सोमादिलक्षणं सुवसि। अनुजानासि। आदिदनन्तरमेव दामानं हविषां दातारं हे सवितर्व्यूर्णुषे। प्रकाशयसि। मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यो जीविता जीवितान्यनूचीनानुक्रमयुक्तानि। पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः। ईदृशानि जीवितानि पश्चाद्व्यूर्णुषे ॥२॥

अथ तृतीया। हे सवितर्वयमचित्ती अप्रज्ञया दैव्ये जने देवे त्वयि दीनैर्दुर्बलैः पुत्रादिभिर्भृत्यैर्वा तथा दक्षैः प्रवृद्धैर्वा तैः प्रभूती प्रभूत्या। ऐश्वर्यमदेनेति यावत्। पुरुषत्वता पुरुषवत्तया च यदागश्चकृम। न केवलं त्वय्येव कृतमपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु चाज्ञानादिभिर्यच्चकृम नः कृतवतोऽस्मान् त्वमत्रास्मिन्कर्मणि अनागसः सुवतात्। अनुजानीहि ॥३॥

देवसुवां हविष्षु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या। सूत्रितं च (आ० श्रौ० ४-११) न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य यद् बृहस्पते प्रथमम् इति। सैषा चतुर्थी। सवितुर्दैव्यस्य देवस्य तत्कर्म न प्रमिये। न प्रमीयेत। न प्रहिंस्येत। हिंसार्हं न भवतीत्यर्थः। कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः। यद्वा दैव्यस्येत्यधिकरणे षष्ठी। सा च कर्मार्था। दैव्यं कर्मेत्यर्थः। कथमहिंस्यमित्यत आह। यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति। धारयति। विश्वधारणरूपं यत्कर्मास्ति तन्न प्रमिये। तथा स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तो यत् यः पृथिव्या वरिमन्ना। आकारश्छान्दसः। भूम्या उरुत्वे च सुवति। तथा दिवो द्युलोकस्य वर्ष्मन्नुरुत्वे च सुवति अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमबाध्यमिति ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे सवितरिन्द्रज्येष्ठान्। इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान्पूज्यो येषां ते तादृशाः। तानस्मान्बृहद्भ्यो महद्भ्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान् सुवसि। प्रेरयसि। किञ्च एभ्यो यजमानेभ्यः पस्त्यावतो गृहवतः क्षयान्निवासान् ग्रामनगरादीन् सुवसि। प्रेरयसि। यथा यथा पतयन्तो गच्छन्तस्त्वां वियेमिरे विनियम्यन्ते त्वया ते तव सवायानुज्ञाया एवमेवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्थुः। तिष्ठन्ति ॥५॥

अथ षष्ठी। ये यजमाना हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः। द्वितीयार्थे प्रथमा। सोमान्। यद्वा सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति त्रिरहन्नभिषुण्वन्ति। न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपितु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमासुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति तेभ्यो नोऽस्मभ्यमिन्द्रः शर्म यंसत्। यच्छतु। द्यावापृथिव्यौ चाद्भिर्विशिष्टा सिन्धुः सिन्ध्वभिमानी देवता चादित्यैः सहितादितिश्च शर्म यंसत्। सावित्रे सूक्त इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥६

॥ २७ ॥

५.५६

अग्ने शर्धन्तमिति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षम्। तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ शिष्टा बृहत्यः। अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यावित्यनुक्रमणिका।

तत्र प्रथमा। हे अग्ने शर्धन्तं शत्रूनभिभवन्तं बलायोत्सहमानं वा गणं मरुतां गणमा हुवेति शेषः। कीदृशं गणम्। रुक्मेभी रुक्मैः रोचमानैरञ्जिभिराभरणैश्च पिष्टमवयवितम्। युक्तमित्यर्थः। अद्यास्मिन्यागदिने मरुतां विशः प्रजाः। गणानित्यर्थः। ताञ्रोचनाद्रोचमानाद् दिवो द्युलोकात्। अधीति पञ्चम्यर्थानुवादी। चित्पूरणः। अवावस्तादस्मदभिमुखं हुवे। आह्वयामि ॥७॥

अथ द्वितीया। हे अग्ने त्वं हृदा हृदयेन मरुतो यथा चिन्मन्यसे। चिदिति पूजायाम्। येन प्रकारेणातिपूजितं जानासि। तेष्वादरं करोषीत्यर्थः। तदित्तथैव मे मदर्थं जग्मुर्गच्छन्त्वाशस आशंसितार इच्छन्तः शत्रून्हिंसन्तो वा। अनन्तरं ये मरुतो नेदिष्ठमत्यन्तान्तिकं सन्निधावेव ते तव हवनान्याह्वानानि श्रुत्वागमन् आगच्छन्ति। तान् भीमसन्दृशः कालविलम्बासहनेन भयं-करदर्शनान्वर्ध। वर्धय हविःप्रापणेन ॥२॥

अथ तृतीया। मीळ्हुष्मती प्रबलस्वामिका पराहतान्यैरभिभूता पृथ्वीव। अत्र पृथिवी-शब्दस्तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति। सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति। मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्द्दष्टान्तः। एवं मदन्ती हृष्यन्ती मरुत्सेनास्मत्। अस्मानित्यर्थः। एति। आगच्छति। हे मरुतो वो युष्माकममो बलं गय ऋक्षो न अग्निरिव शिमीवान् कर्मवान् दुध्रो दुर्धरो गौरिव भीमयुर्भीमैर्द्रुपभैर्युक्तो गौरिव। स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥३॥

अथ चतुर्थी। ये मरुत ओजसा स्वीयेन बलेन निरिणन्ति हिंसन्ति शत्रूनृणानायासेन स्वसञ्चारमात्रेण गावो न दुर्धुरो दुःखेन हिंस्या अश्वा इव। ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तमश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम्। पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति निरुक्तम् (नि० १-२०)। तादृशं गिरिं मेघम्। यद्वा पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम्। निगिरत्युदकमिति गिरिः। तं यामभिर्गमनैः प्रच्यावयन्त्युदकनिर्गमनार्थम् ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे मरुतो यूयमुत्तिष्ठ। उत्तिष्ठत। व्यत्ययेनैकवचनम्। नूनं निश्चयमेषां स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानां वर्धितानां मरुताम्। यद्वा स्तोमैरुपह्वय इति सम्बन्धः। तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततममपूर्व्यम्। न विद्यते पूर्वो येभ्यस्तेऽपूर्वास्तेषां सम्बन्धी यस्तमपूर्व्यं सर्गं सङ्घं गवामुदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं सङ्घमिव हुवे। आह्वये ॥५॥

अथ षष्ठी। हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूतेऽरुषीरारोचमाना वडवा युङ्ध्वम्। योजयध्वम्। तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितो रोहितवर्णा युङ्ध्वम्। हरी अश्वावजिराऽजिरावा-शुगमनौ धुरि वोळ्हवे वहनाय युङ्ध्वम्। आदरार्थं पुनर्वचनम्। वहिष्ठा वोढृतमावश्वौ धुरि वोळ्हवे ॥६॥

अथ सप्तमी। उतापि च स्यः स वाजी वेजनवानरुष आरोचमानस्तुविष्वणिः प्रभूतध्वनि-रश्वः। अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति। प्रष्टिर्वहति रोहितः। (ऋ० सं० १-३९-६) इति ह्युक्तम्। इहेदानीं दर्शतो दर्शनीयः सन् धायि। रथे नियोजितः। स्मेति पूरणः। हे मरुतो वो यामेषु गमनेषु सोऽश्वश्चिरं विलम्बं मा करत्। मा करोतु। तं रथेषु। रथे युक्तमिति शेषः। प्रचोदत। प्रेरयत। यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥७॥

अथाष्टमी। वयमात्रेया रथं रंहणस्वभावं मारुतं मरुतां सम्बन्धिनं रथं श्रवस्युमन्नेच्छुं नु अवाहुवामहे। आह्वयामः। यस्मिन्रथे सुरणानि सुरमणानि जलानि बिभ्रती धारयन्ती

रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता बद्धा रुद्रो वायुः। तत्पत्नी माध्यमिका देवी मरुत्सु सचा सहिता तस्थौ। अवस्थितवती तं रथमाहुवे ॥८॥

अथ नवमी। हे महतो वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेशुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुत्यमाहुवे। आह्वये। यस्मिन्छर्धे सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा सुभगा शोभनभाग्यातिमहती मीळ्हुषी। मीढुष्टमशिवतमेत्यादौ दर्शनान्मीढ्वान्रुद्रः। तत्पत्नी मीळ्हुषी। मरुत्सु सचा सह महीयते पूज्यते। तं शर्धमाहुवे। आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळ्हुषीशब्देन व्यवजहार। उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमाह्वयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळ्हुषीं मध्ये जयन्तमिति (आप० गृ० २०-१-२)॥९॥

॥ २८ ॥

५·८०

द्युतद्यामानमिति षड्चमष्टमं सूक्तम्। तत्रानुक्रमणिका। द्युतद्यामानं षडिति। सत्यश्रवा ऋषिः। अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्। उषस्यन्त्वित्युक्तत्वादुषा देवता। प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूत्रितं च (आ० श्रौ० ४-१४) द्युतद्यामानमुषो वाजेन इति।

तत्र प्रथमा। द्युतद्यामानं दीप्तरथां बृहतीं महतीमृतेन सत्येन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरुणप्सुमरुणरूपां विभातीं व्युच्छन्तीं देवीं द्योतमानामुषसं स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम्। एवं महानुभावामुषसं विप्रासो मेधाविन ऋत्विजो मतिभिः स्तुतिभिः प्रतिजरन्ते। स्तुवन्ति ॥१॥

अथ द्वितीया। दर्शता दर्शनीयेषोषा बोधयन्ती। कम्। जनम्। प्रसुप्तमित्यर्थः। पथः सुगान् सुगमनान् कृण्वती कुर्वत्यग्रे सूर्यस्य पुरस्ताद्याति। गच्छति। कीदृश्युषाः। बृहद्रथा प्रभूतरथा बृहती महती विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा। ईदृश्युषा अह्नामग्रे ज्योतिस्तेजो यच्छति। ददाति ॥२॥

अथ तृतीया। एषोषा अरुणेभिररुणवर्णैर्गोभिर्बलीवर्दैः रथं युञ्जाना योजयन्त्यस्रेधन्त्यशुष्यन्त्यक्षीणा वा। किम्। रयिं धनमप्राय्वप्रगन्तृ अविचलितं चक्रे। करोति। किं कुर्वती पथो मार्गान् रदन्ती प्रकाशयन्ती। किमर्थम्। सुविताय सुष्ठु गमनाय देवी द्योतमाना पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्वैर्वरणीया विभाति। प्रकाशं करोति ॥३॥

अथ चतुर्थी। एवैषा व्येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विबर्हा द्वयोः प्रथममध्यमयोः परिवृढोषाः पश्चात्तन्वं स्वीयां तनूमाविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती। कुत्र। पुरस्तात्। पूर्वस्यां दिशि। किञ्च ऋतस्यादित्यस्य पन्थां पन्थानं साधु सम्यगन्वेति। किञ्च प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्तीव। इवेति संप्रत्यर्थे। न दिशो मिनाति। न हिनस्ति। प्रत्युत दिशः प्रकाशयति। अथवा प्रजानतीवानुगन्तव्यमिति प्रकर्षेणावगच्छन्ती वर्तस्य पन्थामन्वेति ॥४॥

अथ पञ्चमी। एषोषाः शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलङ्कृता योषिदिव तन्वोऽङ्गानि विदाना प्रज्ञापयन्ती स्नाती स्नानं कुर्वाणोर्ध्वेवोन्नता स्नानादुत्तिष्ठन्तीव नोऽस्मदर्थमस्माकं पुरतो वा दृशये सर्वेषां दर्शनायोदस्थात्। पूर्वस्यां दिश्युत्तिष्ठति। किं कुर्वती द्वेषो द्वेष्याणि तमांस्यपबाधमाना दिवो दुहिता ज्योतिषा तेजसा सहागात्। आगच्छति ॥५॥

अथ षष्ठी। एषोषाः प्रतीच्यभिमुखा सती दिवो दुहिता नॄन्सर्वान्प्राणिनः प्रति भद्रा योषेव कल्याणवेषा योषिदिवाप्सो रूपं निरिणीते। प्रेरयति। किञ्च दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वार्याणि वरणीयानि धनानि ऋण्वती प्रयच्छन्ती युवतिर्नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा पुनरपि पूर्वथा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः। करोति ॥५॥

॥ २९ ॥

६·५६

य एनमिति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम्। अन्त्यानुष्टुबादौ पञ्च गायत्र्यः। तथाचानुक्रान्तम्। य एनमन्त्यानुष्टुबिति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा। यः स्तोतैनं पूषणं पोषकं करम्भात्करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनामत्तेत्यादिदेशति अभिष्टौति तेन पुरुषेणान्यो देवो नादिशे। आदेष्टव्यः स्तोतव्यो न भवति। पूषा एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभाद्देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया। उत घापि च स यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशो रथीतमोऽतिशयेन रथी महारथः सत्पतिः सतां पालयितैवंगुण इन्द्रः सख्या मित्रभूतेन पूष्णा युजा सहायभूतेन युक्तः सन् वृत्राणि शत्रून् जिघ्नते। हन्ति। इन्द्रस्याप्ययमेव साहाय्यकारीत्यर्थः ॥२॥

अथ तृतीया। उतापि च सूरः प्रेरको रथीतमोऽतिशयेन रथी नेतृतमो वा पूषा परुषे परुष्मति पर्ववति भास्वति वा गवि। गच्छतीति गौरादित्यः। तस्मिन् हिरण्ययं हिरण्मयं सुवर्णनिर्मितमदस्तद्रथस्य चक्रं न्यैरयत्। नितरां प्रेरयति स्म ॥३॥

अथ चतुर्थी। हे पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत दस्म दर्शनीय मन्तुमो ज्ञानवन् पूषन् अद्येदानीं यदुद्दिश्य त्वां प्रब्रवाम स्तवाम नोऽस्माकं मन्म मननीयं तद्धनं साधय। उत्पादय ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे पूषन् नोऽस्माकं सातये लाभायेमं च गणं मनुष्यसङ्घं गवेषणं गवामेषयितारं सीषधः। साधय। हे पूषन् आराद्दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातोऽसि। भवसि ॥५॥

अथ षष्ठी। हे पूषन् ते त्वदीयां त्वया देयां स्वस्ति कल्याणीं रक्षामारेअघाम्। आरे दूरेऽघं पापं यस्यास्तादृशीम्। उपायसमुपगतधनाम्। ईदृशीं स्वस्तिमद्य चास्मिन्श्च काले सर्वतातये। सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यज्ञः। तदर्थम्। यद्वा सर्वेषां भोगानां विस्ताराय। श्वः परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वतात्यर्थमीमहे। अभियाचामहे ॥६॥

॥ ३० ॥

६·६१

इयमददादिति चतुर्दशर्चं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम्। आदितस्तिस्रो जगत्यन्त्ययोदश्यपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः। तथा चानुक्रान्तम्। इयं चतुर्दश सारस्वतं त्रिजगत्याद्यादि जगती त्रिष्टुबन्त्यमिति। अत्र शौनकः। इयमित्येतदार्षं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत्। द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान् ॥ (ऋ० वि० २-२३)

इति। पार्ष्ठिके षष्ठेऽहनि प्रउग इयमददादिति सारस्वतस्तृचः। सूत्रितं च (आ० श्रौ० ८-१) इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम् इति।

तत्र प्रथमा। इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तमृणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसम्बन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारं दिवोदासमेतत्सञ्ज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्र्यश्वायैतत्सञ्ज्ञकाय ऋषयेऽददात्। दत्तवती। या सरस्वती शश्वन्तं बहुलं पणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनमवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकमाचखाद आजघान। सेयमददादित्यन्वयः। अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दात्राणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥१॥

अथ द्वितीया। सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते। देवतारूपा स्तुता। अधुनानया नदीरूपां स्तौति। इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः शोषकैरात्मीयैर्बलैस्तविषेभिर्महद्भिरूर्मिभिस्तरङ्गैर्गिरीणां पर्वतानां सानु सानून्यरुजत्। भनक्ति। बिसखाइव। बिसं खनतीति बिसखाः। स यथा बिसार्थं पङ्कं रुजति तद्वत्। तां सरस्वतीं पारावतघ्नीं परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृत्रादेर्हन्त्रीं सुवृक्तिभिः स्तुतिभिर्धीतिभिः कर्मभिश्चावसे रक्षणार्थमाविवासेम। परिचरेम। यद्वा पारावतघ्नीं पारावारे पारावाची तीरे तयोर्घातिनीम्। उक्तं च (नि०-२-२४) पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् इति ॥२॥

अथ तृतीया। हे सरस्वति देवनिदो देवानां निन्दकानसुरान्निबर्हय। न्यबर्हयः। अवधीः। तथा विश्वस्य व्याप्तस्य मायिनो मायाविनो बृसयस्य। बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम्। त्वष्टुः प्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः। त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो हतवानित्यर्थः। उतापि च हे वाजिनीवति अन्नवति सरस्वति त्वं क्षितिभ्यो मनुष्येभ्यो विषमुदकमास्रवः। अक्षारयः। यद्वा क्षितयोऽसुरजनाः। तेभ्यः सकाशादवनीर्भूमीरविन्दः। लब्धवत्यसि। तादृश्येतेभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥३॥

अथ चतुर्थी। देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती। वाजोऽन्नं यस्यां क्रियायां सा वाजिनी। तद्युक्ता। धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणामवित्री रक्षित्री। एवंभूता सरस्वती वाजेभिरन्नैर्नोऽस्मान् प्रावतु। प्रकर्षेण तर्पयतु ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे देवि सरस्वति यः स्तोता वृत्रतूर्ये संग्रामे धने हिते निहिते निमित्तभूते सतीन्द्रं न इन्द्रमिव त्वामुपब्रूते स्तौति तं रक्षेति शेषः ॥५॥

अथ षष्ठी। हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे वाजिनि। वाजोऽन्नं बलं वा। तद्युक्ते। हे सरस्वति त्वं वाजेषु संग्रामेष्वव। अस्मान्रक्ष। अपि च नोऽस्मभ्यं पूषेव पोषको देव इव सनिं सम्भजनीयं धनं रद। विलिख। प्रयच्छेति यावत् ॥६॥

अथ सप्तमी। उतापि च स्या सा प्रसिद्धा सरस्वती घोरा शत्रूणां भयकारिणी हिरण्यवर्तनिः। वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः। हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता। वृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री। एवंभूता सा सरस्वती नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वष्टि। कामयताम् ॥७॥

अथाष्टमी। यस्याः सरस्वत्या अमो बलमनन्तोऽपर्यन्तोऽपरिमितोऽह्रुतोऽहिंसितोऽकुटिलो

वा त्वेषो दीप्तिश्चरिष्णुश्चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अर्णव उदकवान् । उदक-प्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् रोरुवत् भृशं शब्दं कुर्वन् चरति वर्तते । सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥८॥

अथ नवमी । सरस्वती नोऽस्मान्विश्वाः सर्वा द्विषो द्वेष्ट्रीः प्रजा अतिनयतु । अतितारयतु । तथा स्वसॄः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा ऋतावरीः । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ता अन्याश्च नदी-रस्मानतिनयतु । बह्वा जस्येव वा छन्दसि (पा० ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान् शत्रूनति नयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्योऽतन् सततं गच्छन्नहेवाहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥९॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउग उत नः प्रियेति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च (आ० श्रौ० ७-१०) उत नः प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगम् इति । पवित्रेष्ट्यामुत नः प्रियेति सारस्वतस्य हविषो-ऽनुवाक्या । सूत्रितञ्च (आ० श्रौ० २-१२) उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः इति ।

दशमी । उतापि च नोऽस्माकं प्रियासु प्रियाणां मध्ये प्रिया प्रियतमा सप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्तच्छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु सप्त गङ्गाद्या नद्यः स्वसारः । सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता सरस्वती देवी स्तोम्या भूत् । स्तोतव्या भवतु ॥१०॥

अथैकादशी । पार्थिवानि पृथिव्याः सम्बन्धीन्युरूणि विस्तीर्णानि रजो रजांसि लोकानन्त-रिक्षमन्तरा क्रान्तं नभश्चापप्रुषी स्वतेजसा पूरितवती सरस्वती देवी निदो निन्दकाच्छत्रोः पातु । अस्मान्रक्षतु ॥११॥

अथ द्वादशी । त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी । सप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । पञ्च जाता जातानि निषादपञ्चमांश्च-तुरो वर्णान्गान्धर्वादीन् वा वर्धयन्त्यभिवृद्धान्कुर्वती । ईदृशी सरस्वती वाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु हव्या भूत् । ह्वातव्या भवति ॥१२॥

अथ त्रयोदशी । महिम्ना माहात्म्येन महिना महती द्युम्नेभिर्द्युम्नैर्द्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सत्यास्तासां नदीनां देवतानां मध्ये या सरस्वती प्रचेकिते । प्रकर्षेण ज्ञायते । या चान्या अन्यासाम् । सुपां सुलुक्० (पा० ७-१-३९) इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् । अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्येऽपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथ इव विभ्वने विभुत्वाय बृहती परिवृढा गुणैरधिका कृता प्रजापतिना निर्मिता । सा सरस्वती चिकितुषा जानता स्तोत्रोपस्तुत्या । उपस्तोतव्या भवति ॥१३॥

अथ चतुर्दशी । हे सरस्वति नोऽस्मान् वस्यो वसीयः प्रशस्तं वसु धनमभिनेषि अभिप्रापय । मापस्फरीः । अप्रवृद्धान्माकार्षीः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात्तद्विपरीते वर्तते । तथा पयसो-दकेनाधिकेन नोऽस्मान्मा धक् । नाभिदह । न बाधस्व । अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखिकर्माणि वेश्या प्रवेशनानि च जुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशादरणानि अरमणानि निकृष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म मा प्राप्नवाम । अपि तु रमणीयान्येव ॥१४॥

॥ ३१ ॥

६·६४

उदुश्रिय इति षड्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम्। अनुक्रम्यते च उदुश्रिये षळुषस्यन्त्विति। प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते। सूत्र्यते हि (आ० श्रौ० ४-१४) उदुश्रिय इति सूक्ते इति।

तत्र प्रथमा। रोचमाना दीप्यमाना रुशन्तः शुक्लवर्णाः। रुशदिति वर्णनामेति यास्कः (नि० २-२०)। उषसः श्रिये जगतः शोभायै जगद्व्याप्तुमपामूर्मयो न उदकसम्बन्धिन-स्तरङ्गा इवोदस्थुः। उत्तिष्ठन्ति। अनन्तरमेकवचननिगमः। उषा विश्वा विश्वानि स्थानानि सुपथा सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि कृणोति। करोति। अपि च मघोनी धनवत्युषाः वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री चाभूत् ॥१॥

अथ द्वितीया। हे उषो देवि भद्रा कल्याणी ददृक्षे। दृश्यसे। उर्विया विस्तीर्णा च विभासि। ते तव शोचिः शोचिषः। जसो लुक्। दीप्यमाना भानवो रश्मयो द्यामन्तरिक्ष-मुदपप्तन्। उत्पतन्ति। किञ्च हे उषो देवि महोभिस्तेजोभिः शुम्भमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना वक्षस्त्वदीयं रूपमाविष्कृणुषे। प्रकटी करोषि ॥२॥

अथ तृतीया। अरुणासो लोहितवर्णा रुशन्तो दीप्यमाना गावो रश्मयः। किरणा गाव इति (निघ० १-५) रश्मिनामसु पाठात्। सुभगामुर्वियोर्वी विस्तीर्णां प्रथानां प्रथमानां सीमेनामुषो-देवतां वहन्ति। सेयमुषोदेवता शूरोऽस्तेव क्षेप्तेव शत्रून् तमोऽपेजते। अपगमयति। वोळ्हा सेनाया अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा बाधते तथा तमांसि बाधते च ॥३॥

अथ चतुर्थी। हे उषो देवि पर्वतेषूत दुर्गेष्वप्यवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि सुमार्गाणि सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति। स्वभानो हे स्वप्रकाशेऽपोऽन्तरिक्षमाकाशम्। आप इत्यन्तरिक्षनामसु (निघ० २-१) पाठात्। सामुद्रीरपो वा तरसि। पृथुयामन् पृथुरथे ऋष्वे दर्शनीये दिवोदुहितरन्तरिक्षस्ते हे उषोदेवि सा त्वमिषे इषस्यै एषणीयं धनं नोऽस्मभ्यमावह ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे उषः सा त्वं वरं धनं मह्यमावह। या त्वमवाताप्रतिगता जोषं प्रीतिमनुक्ष-भिरनडुद्भिरश्वैर्वा स्तोतृभ्यो वरं वहसि। किञ्च हे दिवो दुहितरन्तरिक्षस्ते या त्वं देवी द्योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके मंहना पूजनीया भवसि। सा त्वं दर्शना दर्शनीया भूरिति योजना। या दर्शता भूरित्यन्वये यच्छब्देन सामानाधिकरण्याद्भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥५॥

अथ षष्ठी। हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित्पक्षिणोऽपि वसतेर्निवासस्थानादुदसन्। उत्पतन्ति। ये पितुभाजो हविषां सम्भक्तारोऽन्नस्योपार्जका वा। पितुरित्यन्ननामसु (निघ० २-७) पाठात्। नरश्च तेऽपि चोत्पतन्ति। किञ्च हे उषो देवि स्वममा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ॥६॥

॥ ३२ ॥

७·५०

आमां मित्रावरुणेति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम्। चतुर्थ्यतिजगती। व्यूहेन शक्वरी वा। आदितस्तिस्रो जगत्यः। प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीया आग्नेयी तृतीया वैश्वानरी

चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका। तथाचानुक्रमणिका आमां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुतिर्जागतमन्त्यातिजगती शक्करी वा इति। अस्य सूक्तस्य प्रत्यृचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः।

तत्र प्रथमा। हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवामिहास्मल्लोके माम् आरक्षतम्। आभिमुख्येन पालयतम्। कुलाययत्। कुलायं स्थानम्, तत् कुर्वत्। विश्वयत्। विशेषेण वर्द्धमानं विषं नोऽस्माना आभिमुख्येन मा गन् मा गमत्। मा गच्छतु। तथा अजकावम्। अजका नाम रोगविशेषः। तद्वत्। दुर्द्दशीकं दुर्दर्शनं विषं तिरोदधे तिरोधत्ताम्। नश्यत्वित्यर्थः। तथा त्सरुश्छद्मगामी जिह्मगः। सर्प इत्यर्थः। मां पद्येन पादभवेन रपसा। रपिः शब्दकर्मा। शब्देन मा विदत् न जानातु ॥१॥

अथ द्वितीया। वन्दनमेतत्सञ्ज्ञकं यद्विषं विजामन् विविधजन्मनि परुषि वृक्षादीनां पर्वणि भुवत् उद्भवेत्। यद्वा विषमष्ठीवन्तौ जानुनो कुल्फौ गुल्फौ च परिदेहत्। दिह उपचये। उपचितं कुर्यात्। अग्निर्देवः शोचन् दीप्यमानः सन् इतोऽस्माज्जनात्तद्विषमपबाधताम्। अपहन्तु। शिष्टं व्याख्यातम् ॥२॥

अथ तृतीया। यद्विषं शल्मलौ एतत्सञ्ज्ञके वृक्षे भवति। यद्विषं नदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादुर्भवति। परीति पञ्चम्यर्थानुवादी। ओषधीभ्यः सकाशाद्यद्विषं जायते उत्पद्यते। विश्वे सर्वे देवास्तद्विषमितोऽस्माज्जनाद्देशाद्वा निःसुवन्तु। निःशेषेण प्रेरयन्तु। मामामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥३॥

अथ चतुर्थी। या नद्यः प्रवतः प्रवणदेशे गच्छन्त्यः। या निवतो निम्नदेशे गच्छन्त्यः। या उद्वत उन्नतदेशे गच्छन्त्यः। या उदन्वतीरुदन्वत्य उदकयुक्ताः। अनुदकाश्चोदकरहिताश्च या नद्यो यान्ति पयसोदकेन पिन्वमाना विश्वमाप्याययन्त्यो देवीर्देव्यो द्योतमानास्तास्ताद्दश्यो नद्योऽस्मभ्यमशिपदाः। शिपदं नाम रोगविशेषः। तदकुर्वत्यः सत्यः शिवाः कल्याण्यो भवन्तु। अपि च सर्वास्ता नद्योऽशिमिदाः। शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा भवन्तु ॥४॥

॥ ३३ ॥

७.८९

मो षु वरुणेति पञ्चर्चमेकविंशं सूक्तं वारुणम्। अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः। तथाचानुक्रान्तम्। मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम् इति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा। हे राजन्नीश्वर वरुण त्वदीयं मृन्मयं मृदादिभिर्निर्मितं गृहं मा उ मैवाहं गमं गतोऽस्मि। अपि तु सुशोभनं सुवर्णामयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्नवानि। स त्वं मां मृळ। सुखय। हे सुक्षत्र शोभनधन वरुण मृळय। उपदयां च कुरु ॥१॥

अथ द्वितीया। हे अद्रिव आयुधवन् वरुण यद्यदा प्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्वद्भयाद्वेपमानो दृतिर्न दृतिरिव ध्मातो वायुना पूर्णः सन् त्वया बद्धोऽहमेमि गच्छामि। तदानीं मृळ सुखय। हे सुक्षत्र सुधन मृळय। उपदयां कुरु ॥२॥

अथ तृतीया। हे समह सधन शुचे स्वभावतो निर्मल वरुण दीनता दीनतया अशक्ततया क्रत्वः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य प्रतीपं प्रतिकूलमननुष्ठानं जगम प्राप्तवानस्मि। अत एव त्वया बद्धः। तादृशं मां मृळ सुखय। अन्यद्गतम् ॥३॥

अथ चतुर्थी। अपां सामुद्राणामुदकानां मध्ये तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि जरितारं तव स्तोतारं मां तृष्णा पिपासा विदत्। आप्तवती। लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात्। अतस्तादृशं मां मृळ सुखय। अन्यद्गतम् ॥४॥

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषो यत्किञ्चेदम् इति याज्या। सूत्रितं च यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपाइवाकरमिति द्वे (आ० श्रौ० ४·११) इति।

सैषात्र पञ्चमी। हे वरुण दैव्ये देवसमूहरूपे जने यदिदं किञ्चनाभिद्रोहमपकारजातं मनुष्या वयं चरामसि चरामो निर्वर्तयामः। तथा अचित्ती अचित्त्याऽज्ञानेन तव त्वदीयं यद्धर्म धारकं कर्म युयोपिम वयं विमोहितवन्तः। हे देव तस्मादेनसः पापान्नोऽस्मान्मा रीरिषो मा हिंसीः ॥५॥

॥ ३४ ॥

८·६०

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि। तत्र अग्न आयाहीति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य भर्गस्यार्षमाग्नेयम्। प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—अग्न आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आग्नेयं प्रागाथं तु इति। प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दसि आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। तथाच सूत्रितम् (आ० श्रौ० ४-१२) अयमग्निरग्न आयाहि इति।

तत्र प्रथमा। हे अग्ने अग्निभिर्यष्टव्यैः सहायाहि। आगच्छ। तदर्थं होतारं देवानामाह्वातारं त्वा त्वां वृणीमहे। त्वा त्वामागतं प्रयताध्वर्युहस्ताभ्यां नियता हविष्मती घृतवती यजिष्ठं त्वां बर्हिर्बर्हिष्यासद् आसाद्या सवितोऽनक्तु ॥१॥

अथ द्वितीया। हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र। बलेन मथ्यमानत्वात्। हे अङ्गिरोऽङ्गिरसां मध्ये एक। अथवा अङ्गतिर्गतिकर्मा। सर्वत्र सङ्गन्त त्वा त्वामध्वरे यागेऽच्छाभिमुख्येन स्रुचश्चरन्ति। गच्छन्ति। अत ऊर्जोऽन्नस्य नपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नप्तारं वा घृतकेशं प्रदीप्तकेतुल्यानीयज्वालं पूर्व्यं पुरातनं पूरकं वा अग्निं यज्ञेष्वस्मदीयेषु ईमहे स्तौमि ॥२॥

अथ तृतीया। हे अग्ने कविर्मेधावी त्वं वेधा विधातासि फलानाम्। हे पावक होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यज्ञो यष्टव्योऽसि। हे शुक्र दीप्त मन्द्रो मोदनीयो यजिष्ठो यष्टृतमस्त्वमध्वरेषु यज्ञेषु विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिर्मननीयैः स्तोत्रैरीड्यः स्तुत्योऽसि ॥३॥

अथ चतुर्थी। अद्रोघमद्रोग्धारं मां प्रति हे यविष्ठ्य युवतम अजस्र नित्य आवह आनय। कान्। उशतोऽस्मदर्थं कामयमानान्देवान्।* किमर्थम्। वीतये हविर्भक्षणाय। हे वसो वासकाग्ने सुधिता सुनिहितानि प्रयांस्यन्नानि अभिगहि अभिगच्छ। आगत्य च धीतिभिः स्तुतिभिर्हितो निहितः सन् मन्दस्व। यद्वा धीतिभिर्मन्दस्वेति सम्बन्धः ॥४॥

अथ पञ्चमी। हे अग्ने त्राता रक्षक ऋतः सत्यभूतः कविः क्रान्तप्रज्ञस्त्वमित्त्वमेव सप्रथाः सर्वतः पृथुरसि। भवसि। हे समिधान समिध्यमान हे दीदिवो दीप्त त्वां विप्रासो विप्रा मेधाविनो वेधसो विधातारः स्तोतारो विवासन्ति परिचरन्ति ॥५॥

अथ षष्ठी। हे शोचिष्ठातिशयेन शोचयितरग्ने शोच। दीप्यस्व। दिदीहि दीपयास्मान्। विशे प्रजायै स्तोत्रे मयः सुखं रास्व देहि। त्वं महानसि। देवानां सम्बन्धिनि शर्मन् शर्मणि सुखे मम सूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा सन्तु भवन्तु। शत्रूषाहः शत्रूणामभि-भवितारः स्वग्नयः शोभनाग्नयश्च सन्तु ॥६॥

अथ सप्तमी। हे अग्ने क्षमि क्षमायां वर्तमानं वृक्षमतसं शुष्कं काष्ठं यथा येन प्रकारेण सञ्जूर्वसि। जूर्वतिर्हिंसाकर्मा। सम्यग्दहसीत्यर्थः। एवैवं दह हे मित्रमहो मित्राणामस्माकं पूजक पूज्यं तेजो वा यस्य तादृश। कम्। योऽस्मध्रुगस्माकं द्रोग्धा कश्च कश्चिद् दुर्मन्मा दुर्मतिर्वनति कामयतेऽस्मान्द्रोग्धुम्। तं दहेति ॥७॥

अथाष्टमी। नोऽस्मान्मर्ताय मरणधर्माय रिपवे शत्रवे हिंस्रिते रक्षस्विने बलवते मा रीरधः। वशं मा नय। तथाघशंसाय पापशंसकाय मा रीरधः। हे यविष्ठ्य युवतम अस्रे-धद्भिरहिंसकैस्तरणिभिस्तारकैः शिवेभिः सुखकरैः पायुभिः पालनैर्नोऽस्मान्पाहि रक्ष ॥८॥

अथ नवमी। हे अग्ने नोऽस्मानेकया ऋचा गिरा पाहि रक्ष। उतापि च। द्वितीयया ऋचा पाहि पालय। पाहि तिसृभिर्गीर्भिरूर्जामन्नानां बलानां वा पते स्वामिन्। तथा पाहि चतसृभिर्गीर्भिर्हे वसो वासकाग्ने ॥९॥

अथ दशमी। हे अग्ने विश्वस्मात्सर्वस्माद्रक्षसोऽराव्णोऽदातुः सकाशात् पाहि रक्षास्मान्। वाजेषु सङ्ग्रामेषु नोऽस्मान् प्राव प्रकर्षेण रक्ष। स्मेति पूरणः। हि यस्मान्नेदिष्ठमासन्नमापि बन्धुभूतं त्वामित्त्वामेव देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्ध्यर्थं वृधे वर्धनाय नक्षामहे व्याप्नुमः। नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥१०॥

अथैकादशी। हे अग्ने पावक शोधक वयोवृधमन्नस्य वर्धकं शंस्यं रयिं धनं नोऽस्मभ्यम्। आहरेति शेषः। आहृत्य च हे उपमाते। उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः। हे तादृशाग्ने नोऽस्मभ्यं सुनीती सुनीत्या शोभननयनेन पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं स्वयशस्तरमत्यन्तं स्वभूत-कीर्ति धनं रास्व च देहि ॥११॥

अथ द्वादशी। येन धनेन पृतनासु संग्रामेषु शर्धतो वेगं कुर्वतोऽर्योऽरीन् शत्रूनादिश आदेष्टॄन् शस्त्रप्रक्षेप्तॄन् तरन्तो वंसाम हिंसाम तद्धनं देहि। हे शचीवसो प्रज्ञया वासयितः। शचिः कर्म धनं वा। स प्रसिद्धस्त्वं नोऽस्मान् वर्ध वर्धय प्रीणय प्रयसाऽन्नेन। त्वं वा वर्ध अस्मदीयेन प्रयसा हविषा। वसुविदो वसूनां लम्भकानि धियः कर्माण्यस्मदीयानि जिन्व प्रीणय ॥१२॥

अथ त्रयोदशी। अयमग्निः शृङ्गे शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् वृषभो यथा दविध्वत् कम्पयति शिरः एवं शृङ्गस्थानीया ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णी कुर्वन् दविध्वत् कम्पयति शिरः। अस्याग्ने-र्हनवो न हनव इव हनुस्थानीया ज्वालास्तिग्मा न प्रतिधृषे प्रतिधर्षयितुमशक्याः। सोऽग्निः सुजम्भः सुदंष्ट्रः सहसो यहुः सहसः पुत्रोऽस्य हनव इत्यर्थः ॥१३॥

अथ चतुर्दशी। हे वृषभ वर्षक ते तव जम्भासो जम्भा दन्तस्थानीया ज्वाला नहि प्रतिधृषे

प्रतिधर्षितुं न शक्याः। यद्यस्माद्वितिष्ठसे विविधं गच्छसि। प्रवर्धस इत्यर्थः। हे होतर्होमनिष्पादक स त्वं हविरस्मद्दत्तं सुहुतं कृधि कुरु। नोऽस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु बहूनि वंस्व देहि ॥१४॥

अथ पञ्चदशी। हे अग्ने वनेषु वर्तमानयोर्मात्रोररण्योः शेपे स्वपिषि वर्तसे। त्वा त्वां तथाभूतं मर्तासो मनुष्या अध्वर्य्वादयो मथनेनोत्पाद्य समिन्धते। पश्चात्प्रवृद्धस्त्वमतन्द्रोऽनलसः सन् हविष्कृतो यजमानस्य हव्या हवींषि वहसि देवान्प्रति। आदित् अनन्तरमेव देवेषु मध्ये राजसि दीप्यसे ॥१५॥

अथ षोडशी। हे अग्ने तमित् तमेव त्वा त्वाम् सप्त होतारो होत्रका ईळते स्तुवन्ति। कीदृशं त्वाम्। सुत्यजं सुत्यागम्। अभिमतधनप्रदमित्यर्थः। अद्वयमक्षीणं प्रवृद्धम्। किञ्च अद्रिं मेघं तपसा तापकेन शोचिषा तेजसा। तपसा शोचिषा चेति वा योज्यम्। विभिनत्सि। हे अग्ने जनानस्मानतीत्य प्रतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान्प्रति। अथवाऽस्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्रतिष्ठ ॥१६॥

अथ सप्तदशी। अग्निमग्निम्। वीप्सादरार्था। अग्निमेव हे यजमाना वो युष्मदर्थमाहुवे आह्वयामः। अथवा हे देवा वो युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम्। कीदृशा वयम्। वृक्तबर्हिषश्छिन्नदर्भाः। कीदृशमग्निम्। अध्रिगुमधृतकर्माणं सर्वदा गृहे वर्तमानमग्निं हितप्रयसो निहितहविष्का वयमाहुवेमेति शेषः। कीदृशमग्निम्। शश्वतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं होतारं होमनिष्पादकम्। किमर्थम्। चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय। अग्नौ तृप्ते सति वृष्टिलाभात्प्राणयुपकारसिद्धं प्राणयर्थत्वम्। अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥१७॥

अथाष्टादशी। हे अग्ने तुभ्यं चिकित्वना चिकितुषा जनेन होत्रादिना सह यजमानः केतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण। यजत इति शेषः। कुत्रेति तदुच्यते। सुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते शर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे। अतो हे अग्ने इषण्ययेच्छया स्वीयया नोऽस्मभ्यं पुरुरूपं नानारूपं नेदिष्ठमन्तिके सर्वदा वर्तमानं वाजमन्नमूतये रक्षणाया भर आहर ॥१८॥

अथैकोनविंशी। हे अग्ने देव जरितः स्तोतः। स्तुत्येत्यर्थः। विश्पतिः प्रजानां पालको रक्षसो राक्षसानां तेपानः सन्तापकोऽसि। अप्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन्। तदेवाह गृहपतिर्यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं महानतिशयेन पूज्योऽसि। दिवो द्युलोकस्य पायुः पाता दुरोणयुर्यजमानगृहस्य मिश्रयिता। सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः। तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥१९॥

अथ विंशी। हे आघृणीवसो दीप्तधनाग्ने नोऽस्मान् रक्षो राक्षसादिः। रक्षो रक्षितव्यमस्माद् (नि० ४·१७) इति यास्कः। मा वेशीत् सर्वतो न प्रविशतु। तथा यातुमावताम्। यातुर्यातना पीडा। तद्वतां यातुधानानां यातुः पीडा मा वेशीत्। हे अग्ने अनिराम्। इरान्नम्। अन्नाभावं दारिद्र्यं क्षुधं क्षपयितारं रक्षस्विनो बलवन्ति रक्षांसि च परोगव्यूति क्रोशद्वयादेशात्परस्तात्। एतदुपलक्षणम्। अत्यन्तं दूरदेशे। अपसेध परिहर। अनिरा क्षुद्र बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्त्विति ॥२०॥

॥ ३५ ॥

८.९१

कन्या वारिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम्। अत्रेः पुत्र्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायानेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती। अतः सैवर्षिका। प्रथमाद्वितीये पङ्क्त्यौ। शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्। कन्या वाः सप्तात्रेय्यपालेति हास ऐन्द्रमानुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि इति। विनियोगो लैङ्गिकः। अत्रेतिहासमाचक्षते। पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा सत्यत एव दुर्भगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे। सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्। सा च तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत। तमादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्ग एव तं चखाद्। तद्भक्षणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं ग्राव्णां सोमाभिषवध्वनिमिति मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत्। आगत्य तामुवाच। किमत्र ग्रावाणोऽभिषुण्वन्तीति। सा प्रत्यूचे। अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्भक्षणजो ध्वनिरेव न तु ग्राव्णां सोमाभिषवध्वनिरिति। तथा प्रत्युक्त इन्द्रः पराङावर्तत। गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत्। किमर्थं निवर्तसे, त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि, इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिषुतं सोमं पिब, धानादींश्च भक्षयेति। सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती पुनरप्याह। अत्रागतं त्वामिन्द्र इति न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह हे सोम त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परिस्रवेति। तत इन्द्रस्तां कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिषुतं सोममपात्। तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपालायामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार। किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत। मम पितुः शिरो रोमवर्जितं तस्योर्वरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशमेतानि रोमफलादियुक्तानि कुरु। इत्युक्तेऽयं तत्पितृशिरःस्थितं खलतिमपहाय क्षेत्रं च रोमफलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्य च छिद्रयोरेतां त्रिवारं निश्चकर्ष। तस्याः पूर्वोपहता या त्वक् सा शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत्। तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यत्रैतिहासिकी कथा। एतच्च शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम्। तद् ब्राह्मणं तत्तदृग्व्याख्यानसमये दर्शयिष्यते। एषोऽर्थः कन्यावारित्यादिष्वृक्षु प्रतिपाद्यते॥

तत्र सूक्ते प्रथमा। वाः उदकं प्रत्यवायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती कन्याऽपाला नाम स्त्री स्रुता स्रुतौ मार्गे सोममप्यविदत्। अलभत। विदॢ लाभे। लुङि रूपम्। तं सोममस्तं गृहं प्रति भरन्त्या हरन्ती सा सोममब्रवीत् हे सोम त्वा त्वामिन्द्राय सुनवै। मम दन्तैरेवाभिषुणवै। पुनरहं सोम त्वा त्वां शक्राय समर्थायेन्द्राय सुनवै। इदानीमेवाभिषवं करवै। सोमभक्षणकाले दन्तध्वनिं ग्रावध्वनिमिति मत्वेन्द्रस्तामागमत्। एषोऽर्थः शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः। सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत् समखादत्तस्यै ह ग्रावाण इव दन्ता ऊदुः। स इन्द्र आद्रवत् ग्रावाणो वै

वदन्तीति। सा तमभिव्याजहार कन्या वारवायती सोमपि स्रुता विदद्रित्यस्येत इदं ग्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराङावर्तत। तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिनेति ॥१॥

अथ द्वितीया। सा शक्रमब्रवीत्। हे इन्द्र वीरको वीरः समर्थस्त्वं योऽसौ विचाकशत्। काशृ दीप्तौ। यङ्लुकि शतरि रूपम्। धातोर्ह्रस्वश्छान्दसः। अत्यर्थं दीप्यमानः सन् गृहं गृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय त्वमेषि। गच्छसि। अतः स त्वमत्रापि जम्भसुतं मम दन्तैरभिषुतमिमं सोमं पिब। कीदृशम्। धानावन्तम्। धाना भ्रष्टयवाः। तद्वन्तम्। करम्भिणं सक्तुमन्तमपूपवन्तं पुरोडाशादिसहितमुक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति। सा सोमेन सह धानादीनावेदयत्स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥२॥

अथ तृतीया। पुनरपि सा तमनाद्रृत्याह हे इन्द्र। चनेति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः। त्वा त्वामाचिकित्सामः। ज्ञातुमिच्छाम एव। मम गृहमागतं त्वामिन्द्र इति न जानीम एव। इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां न्यधीमसि नाभिगच्छामः। अत्रापि चनेत्यवधारणे। इह त्वामिन्द्र इति न जानीम इत्यपाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह हे इन्दो क्षरणशील सोम अस्मा आगतायेन्द्राय तदर्थं पूर्वं शनैर्मन्दं ततः शनकैरिव। कुत्सितार्थेऽकच्। कुत्सितं शनैः शनकैः। क्षिप्रमित्यर्थः। क्षिप्रमेव त्वं परिस्रव। मदीयदंष्ट्राभिरभिषूयमाणः सन् परितः क्षरेति। तथा यज्ञेष्वपि ग्रावभिरभिषूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्रवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति। तदभिप्रायेणोक्तम्। तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुतं सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत्। उक्तोऽर्थः शाट्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधायि। अनादियमाणैवमब्रवीत् आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसीति। पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तौतीत्युपधार्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्दो परिस्रवेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरधयत्सोमपीथ इव वा अस्य भवति य एवं विद्वान्स्त्रीमुपजिघ्रति इति ॥३॥

अथ चतुर्थी। सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह। स इन्द्रः कुविद् बहुवारमस्मान्छकत् शक्तान् समर्थान्करोतु। किञ्च कुविद् बहुवारममभ्यं करत् करोतु। किञ्च स एवेन्द्रो नोऽस्मान् कुविद्बहुकृत्वो वस्यसो वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु। करोतेः शकोतेश्च लेट्यडागमः। इदानीमात्रेय्यहमेवं करिष्यामीति वदति। एवं कुवित् बहुपतिद्विषस्त्वग्दोषात् पतिभिर्भर्तृभिर्बहुवारं द्विष्टा अत एव यतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनुह्यमानाः सत्यः सम्प्रतीन्द्रेण सह सङ्गमामहै। सङ्गच्छामहै। सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम्। संगमशब्देनेन्द्रोऽपालामचकमतेति ॥४॥

अथ पञ्चमी। इन्द्रेण किं कामयसे तद्दास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते हे इन्द्र इमानि त्रीणि विष्टपा विष्टपानि स्थानानि सन्ति। तानि त्रीणि स्थानानि विरोहय। उत्पादय। कानि तानि। ततस्य मम पितू रोमवर्जितं शिरः। खलतिमित्यर्थः। तच्चापगमय। रोमशं कुवित्यर्थः। उर्वरा तस्योपरं क्षेत्रं सर्वसस्याढ्यं कुरु। आदनन्तरं मे ममोपोदरे उप उदरस्य समीपे यदिदं स्थानम्। गुह्यमित्यर्थः। तच्च त्वग्दोषे सत्यजातरोमकं तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु। एतानि त्रीणि स्थानानि। एषोऽर्थः शाट्यायनकेऽत्र प्रपञ्चेनोक्तः। तामब्रवीद्-

पाले किं कामयसीति। साब्रवीत् इमानि त्रीणि विष्टपेति। खलतिर्हास्यै पितास तं हाखलतिं चकारोर्वरा हास्यासे सा न जज्ञे सो जज्ञे उपस्थे हास्यै रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायाशौ च या न" इति ॥५॥

अथ षष्ठी। उक्तमेवार्थमनया विवृणोति। नोऽस्माकं पितुर्यासौ उर्वरा यदिदमूषरं क्षेत्रमस्ति। आदनन्तरं ममेमां तन्वमिदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम्। अथो अथापि च ततस्य तातस्य यच्छिरो रोमवर्जितमस्ति एतानि सर्वा सर्वाणि तानीमानि त्रीणि स्थानानि रोमशा रोमशानि कृधि कुरु ॥६॥

अथ सप्तमी। अनया अपालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह। हे शतक्रतो हे शतसङ्ख्याकप्रज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे इन्द्र रथस्य स्वकीयस्य खे पृथुतरे छिद्रे तथा अनसः शकटस्य खे तदपेक्षयाल्पे छिद्रे युगस्य खे चाल्पतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय त्रिष्कृत्वार निष्कर्षणेन पूत्वी शोधयित्वा ततोऽपालामेतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीं सूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचमकृणोरकरोः। कल्याणरूपभाजमकरोरित्यर्थः शाट्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः। तां खे रथस्यात्यबृहत्सा शल्यकोऽभवत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा गोधाऽभवत्तां खे युगस्याबृहत्सा संश्लिष्टकाऽभवत्तदेषाभ्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति। तस्यै ह कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमसदिति त्वग्दोषापनयनायाक्षादिद्वारेषु अतिकर्षणमिति। यस्त्वग्दोषदूषितः सन् एतत्सूक्तं पठति तस्य त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः करोतीति सूक्तं प्रशस्यते इति ॥७॥

॥ २६ ॥

१०·७५

प्रसु व इति नवर्चं सप्तमं सूक्तम्। प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षित आर्षम्। जागतं नदीदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्। प्रसु नव सिन्धुक्षित्प्रैयमेधो नदीस्तुतिर्जागतं त्विति। गतो विनियोगः।

तत्र प्रथमा। हे आपो वो युष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रमुत्तममुत्कृष्टतमं कारुः स्तोता सिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे सु सुष्ठु प्रवोचाति प्रब्रवीमि। ता नद्यः सप्त सप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं प्रचक्रमुः प्रावहन्। सुत्वरीणामासां मध्ये सिन्धुरेतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेनाति सर्वा अपि नदीरतिक्रम्य प्रवहतीति शेषः ॥१॥

अथ द्वितीया। हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणो देवः पथो मार्गान् प्रारदत्। प्राचीनं व्यलिखत् सा हि प्राक् वहति। अथवा प्रकृष्टमितरनदीभ्योऽत्यन्तं विस्तृतं व्यदारयत्। हे सिन्धो वाजानन्नान्यभिलक्ष्य त्वमभ्यद्रवः। अभ्यगच्छः। किंच त्वं भूम्या अधि उपरि सानुना समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण यासि गच्छसि। सिन्धुः खलु पर्वतान्विभिद्य गता। यद्यप्येवं समुच्छ्रि-

तेन मार्गेण यान्ती गच्छन्ती त्वमेषां सर्वेषां जगतां जङ्गमानां प्राणिनामग्रं प्रत्यक्षमिरज्यसि ईशिषे ॥२॥

अथ तृतीया। भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनो दिवि यतते गच्छति दिवं प्राप्नोति। सेयं सिन्धुरनन्तमपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणोदियर्ति। उद्गमयति। अभ्रादिवान्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्रस्तनयन्ति तद्वदस्याः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति। यद्यदा सिन्धुरियं रोरुवद्भृशं शब्दयन् वृषभो न वृषभ इवैति गच्छति तदेवं भवति ॥३॥

अथ चतुर्थी। हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमित् न मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयन्त्य इतरा नद्योऽभ्यर्षन्ति। अभिगच्छन्ति। पयसेव धेनवः पयसा युक्ता नवप्रसूतिका गाव इव। किञ्च युध्वा युद्धकृद्राजेव त्वमित्त्वमेव सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि। यद्यदासां प्रवतां त्वया सह गच्छन्तीनामपि अग्रमग्र इनक्षसि व्याप्नोषि। सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥४॥

अथ पञ्चमी। अत्र प्रधानभूताः सप्त नद्यस्तदवयवभूता नद्यस्तिस्रः संस्तूयन्ते। हे गङ्गे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुष्णि हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुद्वृधे हे वितस्तया सुषोमया च सहिते आर्जीकीये त्वं च एवं सप्त नद्यो यूयं मे स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयमासचत। आसेवध्वम्। शृणुहि शृणुत। आर्जीकीयाया वितस्तया सुषोमया च साहित्यं निरुक्ते उक्तम्। वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया च इति। अत्र गङ्गा गमनादित्यादि (नि० ९·२६) निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥५॥

अथ षष्ठी। हे सिन्धो त्वं क्रुमुं क्रमणशीलां गोमतीं नदीं यातवे प्रतियातुं पर्वतादवरूढा प्रथमं तृष्टामया नद्या सजूः सङ्गतासि। पश्चात् सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या कुभया मेहत्न्वा च सह सजूर्भव। याभिस्त्वं सरथं समानं रथमारुह्य यसे। गच्छसि ॥६॥

अथ सप्तमी। ऋजीत्यृजुगामिनी एनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुर्महांसि वेगवन्ति रजांस्युदकानि परिभरते प्रभरति। ताद्दश्यदब्धा अहिंसिता सिन्धुरपसां कर्म कुर्वतीनां मध्ये अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति। अश्वा न वडवेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती योषिदिव दर्शता दर्शनीया भवति ॥७॥

अथ अष्टमी। सेयं सिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा। सुवासाः शोभनवस्त्रोपेता हिरण्ययी हिरण्मयाभरणा सुकृता वाजिनीवत्यन्नवत्यूर्णावती। तस्याः समीपदेशे हि सन्त्यूर्णा यासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते। युवतीर्नित्यतरुणी सर्वदाहीनोदका सीलमावती सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः। ताद्दगोषध्युपेता। उताप्यपि सुभगा सिन्धुर्मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुण्ड्यादिकमधिवस्ते आच्छादयति। तस्यास्तीरे निर्गुण्ड्यादीनि बहूनि सन्ति ॥८॥

अथ नवमी। सिन्धुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनमश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति। तेन रथेन वाजमन्नं सनिषत् प्रयच्छतु। अस्मिन्वाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान्हि पनस्यते स्तूयते। कीदृशस्यास्य। अदब्धस्यान्यैरहिंस्यस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तेर्विरप्शिनः। महन्नामैतत्। महतः ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०.९५

तत्र हये जाय इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। अत्रानुक्रमणिका हये षूनोर्वशीमैळः पुरूरवाः पूर्वोषितात्कामात्पुनरासाद्यावरोद्धुमैच्छत्सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हय इषुर्यां कदा सुदेवोऽन्तरिक्षप्रां सचेति तिस्रश्चैळवाक्यं शिष्टा उर्वश्या इति। हये जाये, इषुर्न श्रिये, या सुजूर्णिः, कदा सूनुः, सुदेवो अद्य, अन्तरिक्षप्राम्, सचा यदासु जहतीष्वित्याद्यास्तिस्रश्चे ति नवर्चं ऐळस्य पुरूरवसो वाक्यानि। अतस्तासां स ऋषिः। शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि। अतस्तासु सर्षिका। उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता। गतो विनियोगः।

ऐळोर्वशीतिहासोऽत्र वैशद्याय प्रवर्ण्यते।
मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेक्ष्य चोर्वशीम् ॥१॥
रेतः सिषिचतुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा।
तां शप्तवन्तौ मनुजभोग्या भूम्यां भवेति तौ ॥२॥
अत्रान्तर इळो राजा मनोः पुत्रैश्च संयुतः।
मृगयां सञ्चरन् साश्वो देवीक्रीडं विवेश ह ॥३॥
यत्र देवं गिरिसुता सर्वैर्भावैरतोषयत्।
अत्राविशन्पुमान् स्त्री स्यादित्युक्त्वा तत्र चाविशत् ॥४॥
स्त्रीभूत्वा व्रीडितः सोऽगाच्छरणं शिवमञ्जसा।
इयं प्रसाद्यतां राजन्नित्युक्तः शम्भुना नृपः ॥५॥
जगाम शरणं देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये।
अकरोत्सा नृपं देवी षण्मासान् प्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥
ततः कदाचित्स्त्रीकाले बुधः सौन्दर्यमोहितः।
अप्सरोभ्यो विशिष्टां तामिळां संगतवान्मुदा ॥७॥
तदिळायां सोमसुताज्जातो राजा पुरूरवाः।
तमुर्वशी तु चकमे प्रतिष्ठानपुरे स्थितम् ॥८॥
तल्पादन्यत्र नग्नं त्वां दृष्ट्वा यामि यथागतम्।
सुतावुरणकौ त्वं च समीपे कुरु मे द्रुतम् ॥९॥
इति सा समयं कृत्वा रमयामास तं नृपम्।
चतुरब्दे गते रात्रौ देवैरुरणकद्वयम् ॥१०॥
हृतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव स भूपतिः।
उत्थाय जित्वा तौ मा गच्छेत्येवं जल्पकोऽन्वतः ॥११॥
विद्युता दर्शितोऽस्यै स नग्न एव पुरूरवाः।
अथ सा नष्टसमया ह्युर्वशी तु दिवं ययौ ॥१२॥